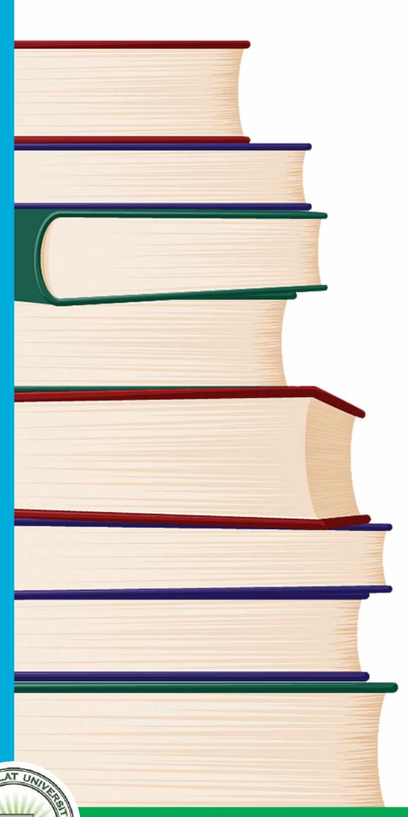
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 5

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 5

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 19.10.2020
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 19.10.2020
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 19.10.2020
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ЁҚУБОВ ШАРИФ МУҚИМОВИЧ
Шоир қадами етган манзиллар 7

YODGOROV SHAMSIDDIN ABDURAIMOVICH
Diniy matnlarni teolingvistik jihatdan
tadqiq qilish metodologiyasi (Qur'oni Karim misolida) 10

TURDIQULOV SHERZOD DUMINOVICH
Lingvomadaniy kodlarni aniqlashda kult omili
(Surxondaryo teotoponimlari misolida) 14

KURBANAZAROVA NARGIS SHODIYEVNA
Qo'ng'irot etnonimining shajaraviy tarkibiga oid ayrim onomastik tahlillar 17

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN
Etnorealiyalarning milliy etnografik leksikada aks etishi
(Afg'oniston o'zbeklari misolida) 20

RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA
Shaxsh nutqi voqelanishida areal ta'sir 23

RAJABOV FERUZ UMARQULOVICH
Folklor onomastikasi va uning terminologiyasi 27

TURDIMURODOV SIROJIDDIN ESHQOBILOVICH
Nom (ot) bildiruvchi evfemik birliklarning ma'no turlari 30

MUMINOVA NILUFAR ABDURAHMONOVNA
"Temurnoma" asaridagi antroponimlarning tarixiy-etimologik qatlamlari 33

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Konsept inson ruhiy holatining ifodalanishida asosiy lingvokognitiv unsur 36

SAMIYEVA SURAYYO ORIPOVNA
O'zbek va tojik tillarida evfemizmlar va ularning sinonim so'zlar bilan aloqasi 39

NE'MATOVA YULDUZ
Ayrim tabiiy-geografik oykonimlarning leksik-semantik xususiyatlari xususida
(Namangan viloyati oykonimlari misolida) 43

MADAMIOVA RA'NO YUSUPBAYEVNA
Qoraqalpog'iston dialektal arealining leksik xususiyatlari 46

AMINI AZIZ AHMAD
Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida
dehqonchilik mahsulotlari nomlarining ifodalanishi 50

МУНДАРИЖА

QULTO‘RAYEVA SARVINOZ BAHODIR QIZI
O‘zbek tilshunosligida toponimik tadqiqotlar talqini 52

SARIYEVA ZAMIRA
Structural features of possessive pronouns in indonesian language 56

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Синтаксис гендерной лексики в русском языке....58

JALILOVA MUXLISA ZAFARJON QIZI
O‘zbek tili Toyloq shevasining leksik qatlamlari 61

ADABIYOTSHUNOSLIK

АТАНИЯЗОВА МУБОРАК АБДУЛЛАЕВНА
Искандар образи Олим Шарафиддинов талқинида....64

АЛИМОВ ПАРДА
Тарихга бир назар....67

BOBOJANOV ALISHER
YULDOSHEV DILMUROD
Tanqid va badiiy ijod: adabiy jarayondagi o‘zaro munosabatlar 72

TA’LIM

RAXMATULLAYEVA SHAXODAT ZIYOTOVNA
OROMOVA NAFOSAT JO‘RAYEVNA
Adabiy ta’limda nazariy ma’lumotlar –
badiiy matn mazmunini anglashning asosiy vositasi sifatida....76

РЎЗИҚУЛ МУСТАФОҚУЛОВ
Профессор Бекпўлат Умурқуловнинг ижодий фаолиятига бир назар 80

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O'ZBEK TILI TOYLOQ SHEVASINING LEKSIK QATLAMLARI

Jalilova Muxlisa Zafarjon qizi,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistranti

Ona tili deganda, adabiy til ko'z oldimizga keladi. Har bir milliy tilning asosini esa, shevalar tashkil qiladi. Qadim xalqimizning turmush sharoiti, o'y-xayollari-yu fikrlarini, orzu maqsadlarini, ularning dunyoqarashini shevalarimizdan ilg'ashimiz mumkin. Uzoq o'tmishni o'zida aks ettiruvchi yodgorlik shevalarimizdir. "O'zbek adabiy tili xalq shevalaridan o'ziga kuch oladi, chunki sheva bo'lmasa, adabiy tilimizning kelajagi bo'lmaydi. Hayotiy ozuqa olib turadigan asosi bo'lmasa, har qanday adabiy til vaqt o'tishi bilan o'lik tilga aylanadi. Shuning uchun ham shevalar har qanday adabiy tilning asosiy hamda rivojlanish poydevoridir."[1] Samarqand viloyatining ayrim tumanlaridagi qipchoq va o'g'uz lahjalarining tadqiq etilishida professorlar: Xudoyberdi Doniyorov va Nazar Rajabovlarning[2] hissalari beqiyos hissa qo'shgan, yuqorida nomi tilgan olingan olimlarning keng plandagi ishlaridan va ular qo'llagan metodlardan ham foydalanildi.

Leksikasi va fonetikasining o'ziga xosligi bilan boshqa shevalardan ajralib turuvchi qarluq lahjasiga mansub Samarqand viloyatining Toyloq tumani shevasi bugungi kungacha to'liq monografik tadqiqot sifatida o'rganilmagan.Toyloq tumani shevasining leksikasining o'ziga xosligi shundaki, adabiy tilning, yondosh tillar va shevalarning ta'siri natijasida grammatik jihatdan ham ancha o'zgarishlarga uchragan.

Bilamizki, o'zbek xalq shevalari lug'ati va uning ko'p tomli yangi variant-larini yaratish muammosi murakkabdir. O'zbek shevalari o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan tubdan farqlanadi. Bu xususiyatlar shevalarni adabiy tildan hamda ularni bir-biridan o'zaro farqlashga yordam beradi. Har bir til, shevada hayotiy zarur tushunchalar so'zlar vositasi bilan ifodalanadi. Tilimiz leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etuvchi so'zlar o'zbek shevalari va o'zbek adabiy tili leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etadi. O'zbek tili leksikasi ko'hna va boy tarixga ega. U uzoq yillar davomida rivojlanib, takomillashib borgan. Til birligi bo'lmish so'zlarni tushunib, ularning ma'no nozikliklarini ilg'ab, asarlarida mohirona qo'llash shoir-yozuvchilarning so'z boyligini oshirib beruvchi omil hisoblanadi. Buning natijasida shevalardagi ayrim so'zlar jonlanib, adabiy til doirasiga kiradi.

Shevalar odamzot paydo bo'lgandan beri vujudga kelgan bo'lib, qadimiy tarixga egaligi bilan adabiy tildan farqlanib turishini bemalol aytishimiz mumkin. Tilimiz leksik jihatdan ham sintaktik jihatdan qurilishi xilma-xil. Uning so'z boyligini, nafaqat adabiy til misolida balkim, shevalar misolida ham bemalol ko'rishimiz mumkin. Mana shu boylikni biz o'zbek tili Toyloq shevasining leksik qatlamini o'rganish, tahlil qilish orqali ko'rsatishga harakat qildik.

Xalqlar o'rtasidagi o'zaro savdo-iqtisodiy hamda madaniy aloqalar orqali bir millat tili ikkinchi bir millat tiliga o'tish hodisasi yuz beradi. Albatta, bu til leksikasi boyishi uchun tabiiy bir hodisa hisoblanadi. "Tilning lug'at tarkibi etimologik nuqtai nazardan tekshirilganda avvalo tarixiy genetik jihatdan o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan so'zlar, ya'ni qadimiy turkiy so'zlar belgilab olinadi, so'ngra boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar aniqlanadi. Xalq shevalarida mavjud bo'lgan leksik qatlamlar aniqlanayotganda ham shu narsa asosga olinadi. Shevalar leksikasidagi so'zlar tarixiy-etimologik jihatdan quyidagi leksik qatlamlarga ajratiladi:

1. Umumturkiy leksik qatlam.
2. O'zlashtirilgan leksik qatlam."[3]

O'zbek tili Toyloq shevasi tarqalgan hududga areal jihatdan qaraydigan bo'lsak, bu hudud aholisi asosan, o'zbeklar va tojik millatiga mansub aholi bilan birga istiqomat qilishadi. Ayrim oilalarda har ikki tilda bir-xil so'zlashilsa, ayrimlarida esa bir tilning ustunligi yaqqol ko'zga tashlanadi. S.Ashirboyev ham bu xususda: "Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida forscha-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'proq

[1] Ernazarov T., Karimjonova V. va boshq. O'zbek dialektologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2012. – B. 3.

[2] Дониёров Х.Д. Қипчоқ диалектларининг лексикаси.- Тошкент, Фан, 1979. – 103 б.; Ражабов Н. Ўзбек халқ шеваларида феълнинг морфологик тузилиши. – Тошкент: Фан, – 136 б.

[3] Murodova N. O'zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent, 2019. – B.71.

vaqt talab qilishi bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.”[1] Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda, qarluq lahjasi Toyloq shevasining o‘zlashgan qatlami tarkibida fors-tojikcha so‘zlarning miqdori salmoqli ekanligini ko‘rdik. Bu ham bevosita ikki xalqning necha zamonlardan buyon yaqin aloqalarining yorqin ifodasidir. Xususan, fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlar o‘sha tilda qanday bo‘lsa shundayligicha, masalan, ***dāmāt (d)-kuyov, libāspöšān– (libos+po‘shtan)*** kabi holatlarda olingan bo‘lsa, aksariyatida fonetik yoki morfologik o‘zgarishga uchragan holda qo‘llanilishini ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, ***rőbinān*** - (fors-toj. ro‘y-yuz, bin-ko‘rmoq+on qo‘shimcha) (fonetik o‘zgarish asosida) – yuz ochar marosimiga nisbatan ishlatiladi.

Fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlarni quyidagicha leksik-semantik guruhga bo‘lgan holda o‘rganishimiz mumkin.

Joy nomlari (toponimlar):

Devoliko‘ndalang, Juguton, Bog‘i Baland, Bog‘i shamol, Safedi, Talibarzuyibolo, Andijoni kabi.

To‘y-marosim nomlari (etnografizmlar):

***Kärdä** – adab. sut puli marosimi, **rőbinān –** adab. yuz ochdi marosimi,, **libāspőshān** – adab. kiyim kiygizish marosimi, **halbo** (sochaloq) sochar – adab. yangi tug‘ilgan chaqaloq ustidan shirinlik sochish marosimi;*

Qarindosh-urug‘chilikni ifodalovchi so‘zlar:

***Dāmāt (domad**) – adab. kuyov, **yäŋämüllā –** adab. yanga (akaning yoki ukaning xotini), **äkämüllā –** adab. qayni (kuyovning akasi yoki ukasiga kelin tomonidan qo‘llaniladigan so‘z), **müllä:mäk –** adab. katta amaki (kelin tomonidan kuyovning amakisiga nisbatan ishlatilinadigan atama), **ämäk** – adab. amaki, **pädäröz –** adab. qaynota, **mädäröz** – adab. qaynona, **xāxar** – adab. xolavachcha, **biyi** – adab. ona, **bäčča** – adab. bola;*

Taom hamda oziq-ovqat nomlari:

***ālbāli** – adab. olcha, **zaldārü** – adab. o‘rik, **kišmiš** – adab. uzum (mayda donali uzum), **mäntü** – adab. manti, **sämbösä** – adab. somsa, **äläfibičäk** – adab. ko‘kpichak, **göjä** – adab. oq osh, **türšäkāb** – adab. quruq mevalardan qilingan sharbat, **šäkärāb** – adab. achchiq-chuchuk, salat, chalpak, bichak, konärgä/ ko‘narg‘i / ko‘nalgi (tomizg‘i), **äši ord** – adab. xamir osh, ü**näši** – adab. xamir ingichka qilib kesilib qilingan suyuq osh, **nimxām –** adab. to‘liq pishmagan ovqat;*

Narsa–buyum nomlari:

***äbdästä** – adab. duradgorlar ishlatadigan asbob, **ätäšküräk** – olovni olish uchun ishlatiladigan asbob, **pāčä** – adab. ayollar kiyimi ya’ni lozim, **dästpākün** – adab. tozalovchi material, **dästgir** – adab. issiq narsani ushlash uchun ishlatiladigan mato, **bäräkgiräk** – adab. chuchvarani suzishda ishlatiladigan asbob, **tālär** – adab. ishkom, vayish, **böčkä**, **bālič** – adab. yostiq, **inäk** – adab. sigir, **kälüšpättā** – adab. kovushni yechib qo‘yadigan maxsus joy;*

Kasb nomlarini ifodalovchi so‘zlar:

savdogar, bexalfa, murdosho‘y, go‘rkav, chitfurush, mevafurush, naxo‘tfurush, moshinfurush, asalfurush, yemfurush, salarkafurush;

Kiyim-kechak nomlari:

***Yäktäk** – adab. erkaklar kiyadigan kiyim turi, **källäpösh** – boshga kiyiladigan kiyimbosh yoki do‘ppi, **bālinpöš** – adab. kashta;*

Ichimlik nomlarini bildiruvchi so‘zlar:

***Görāb** – adab. uzum g‘o‘rasidan qilinadigan achchiq, shifobaxsh ichimlik, **türšäkāb** – adab. quritilgan mevalardan qilinadigan shifobaxsh yaxna ichimlik;*

Tojik tilining o‘zbek tiliga ta’siri masalasini nafaqat, leksik qatlamda, balki fonetik, morfologik sathlarda ham bevosita kuzatishimiz mumkin. Masalan, hozirgi zamon fe’lining “yap” affiksi o‘zbek adabiy tiliga asosiy morfologik belgi sifatida qabul qilingan bo‘lib, bu affiks shevamizda “-op” undosh bilan tugagan fe’ldan so‘ng, unli bilan tugagan fe’ldan so‘ng “-yop” shaklida bo‘ladi. Masalan, bārāptü, kelāptü, äytāptü, sőräyāptü kabi. Ü män bilän bārāptü. Agar bu so‘zlarga shaxs-son qo‘shimchalari qo‘shilganda, fonetik hodisa ro‘y beradi. Ya’ni, boryapman fe’li bārāmmän tarzida ifodalanadi.

-op va -yop affiksi tarkibidagi p tovushi -man shaxs-son affiksidagi m tovushining ta’sirida assimilyatsiyaga uchrab, m bilan talaffuz qilinadi. Bilamizki, o‘tgan zamon fe’lini yasovchi -di affiksi o‘zbek xalq shevalarida di/ti/ kabi fonetik variantlari bor. Samarqand-Buxoro tip shevalarida, xususan mening shevamda -di affiksi l undoshi bilan tugagan fe’l o‘zagiga qo‘shilganda, d tovushi progressiv assimilyatsiyaga uchrab -l bilan talaffuz qilinadi. ld>ll; -di >-li – keldi-kelli, oldi-olli kabi. Inägini bāqqani kelli. O‘tgan zamon fe’li l shaxs ko‘plikda -k affiksi bilan yasalganda, -duk, -tuk tarzida bo‘ladi. Masalan, bārdük, keldük, äyttük. Bizä siläni kőrgani bārdük.

Tojik tilining o‘zbek tiliga ta’siri masalalarini bir qancha olimlar turli talqinda o‘rganganlar. Masalan, prof. A.Berdialiyev, M.Zokirovlar[2] o‘zbek va tojik tillariga xos til kontaktlari tarixi, interferensiya hodisasi hamda ikki tillik masalalariga bag‘ishlangan maxsus asar ham yaratishgan.[3] Bundan tashqari ikki tilning bir-biriga ta’siri masalalarini M.Abdiyev,

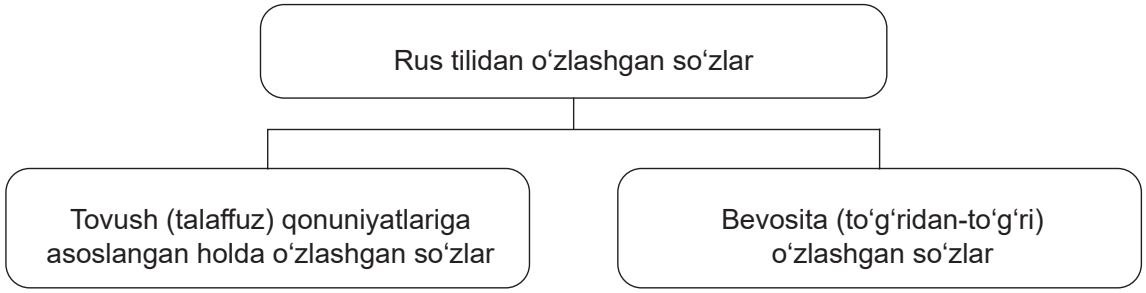
[1] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B.79.

[2] Зокиров М. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши: Филол. фан. ном. диссер... автореф. –Тошкент, 2007. – Б. 21.

[3] Бердиалиев А. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. – Тошкент, 2019. – Б.129.

Sh.Jo‘rayevlar[1] kabi samarqandlik olimlar ham o‘z ishlarida alohida o‘rganishgan. Ayniqsa bu boradagi tadqiqotlardan I.Rasulovaning ishlarini alohida ta’kidlash lozim. I.Rasulova “Lingvomadaniy interferensiya hamda uni bartaraf etish yo‘l-yo‘riqlari” nomli tadqiqotida tojik va o‘zbek, rus va o‘zbek bilingvizmi sharoitida til o‘rganish jarayonida yuzaga keladigan interferentiv kamchiliklar, xatoliklarning qiyosiy-tipologik tahlilini Samarqand viloyati materiallari asosida tadqiq etgan. Shuningdek, badiiy asarlar, oziq-ovqat, dori-darmon yo‘riqnomalari ham tadqiqot materiallarini ham tahlil etgan.[2]

Toyloq shevasining leksik qatlamlari haqida gap ketganda, barcha shevalarimizda bo‘lgani kabi biz istiqomat qilayotgan hudud shevasida ham rus tili hamda u orqali Yevropadan kirib kelgan so‘zlar talaygina. Ayrim so‘zlar hatto o‘zlashma ekanligi ham bilinmay qolganligini guvohi bo‘lishimiz ham mumkin. Rus tili orqali o‘zlashgan qatlam so‘zlar asosan, fonetik yoki morfologik, xususan o‘zbek tilining fonetik (talaffuz) qonuniyatlariga bo‘ysungan holda o‘zlashgan yoki bo‘lmasam to‘g‘ridan-to‘g‘ri, hech qanday qonuniyatlarga bo‘ysunmagan holda o‘zlashganligini ko‘rishimiz mumkin. Shularni inobatga olgan holda, rus tilidan o‘zlashgan so‘zlarni:

1. Tovush (talaffuz) qonuniyatlariga asoslangan holda o‘zlashgan so‘zlar;

2. Bevosita (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) o‘zlashgan so‘zlar.

2 ga bo‘lgan holda o‘rganishni lozim topdik. Birinchi guruh o‘zlashgan so‘zlarda asosan tovush orttirilishi (misol, ***stol – üstäl***), tovush ikkilanishi (***utyuk –üttük***), tovush almashishi (***cho‘tka – šötkä***) kabi hodisalar yuz berishini ko‘rishimiz mumkin. Albatta, bir so‘z xalq lug‘at tarkibiga kirib keldimi, u xalqning talaffuz me’yorlariga moslashishi yoki xalqaro termin bo‘ladigan bo‘lgan hollarda esa iloji boricha uning muqobili yoki variantdoshini izlab topish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu borada N.Murodovaning bir fikrlari gapimizning isboti bo‘la oladi: “O‘zlashgan so‘zlar o‘sha so‘zni qabul qilgan tilning lisoniy qonun-qoidalariga va ko‘pincha, talaffuz me’yorlariga moslashtirilgan bo‘ladi”[3]. Har qanday tilning leksik qatlami, bu uning tarixining qaydisir qismi mahsuli yoki tarixidan dalolat beruvchi bir mash’aldir. Sababi, tarixiy evrilishga uchrasa yaqqol ko‘zga tashlanadigan qatlam, bu, leksik qatlamdir. Leksik qatlam, xalqning turmushi, tarixi, mentaliteti, orzu-armonlaridan so‘zlovchi tilning bir qismidir. Umuman olganda, globallashuv yoki o‘zaro aloqalarning kuchayishi natijasida kirib kelayotgan ushbu so‘zlar bundan bir necha yillar ilgari rus tili orqali kirib kelgan bo‘lsa hozirgi kunga kelib, internet orqali yoki bo‘lmasa boshqa yo‘llar orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri kirib kelmoqda.

O‘zbek tili Toyloq shevasining o‘zlashgan qatlamida fors-tojikcha hamda ruscha baynalminal so‘zlar ko‘pchilikni, rus tili orqali Yevropadan kirib kelgan xalqaro terminlar esa ozchilikni tashkil etaishini kuzatdik. Asosan, o‘zlashma qatlam so‘zlarning qo‘llanilishi kundalik iste’molda bo‘lgan buyum hamda narsalarga, jihozlarga, zamonaviy fan-texnika sohasi rivojlanishi natijasida kirib kelgan tushunchalarni ifodalash uchun qo‘llanilishining guvohi bo‘ldik.

Resume: In this article, the lexical layers of the dialect of Toyloq district of Samarkand region, including the meaning and use of words in the own and assimilated layers, are analyzed.

Резюме: В данной статье анализируются лексические пласты говора Тойлокского района Самаркандской области, включая значение и употребление слов в собственном и ассимилированном слоях.

[1] Жўраев Ш. Билингвизм шароитида тожик ва ўзбек тилларининг лексик сатҳдаги ўзаро алоқалари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – B. 21.

[2] Rasulova I. Lingvomadaniy interferensiya hamda uni bartaraf etish yo‘l-yo‘riqlari: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2022. – B. 7.

[3] Murodova N. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent, 2019. – B. 85.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ИСКАНДАР ОБРАЗИ ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ ТАЛҚИНИДА

Атаниязова Муборак Абдуллаевна,
Қорақалпоқ давлат университети катта ўқитувчиси

Шарқ хамсачилик анъанасида Искандар Зулқарнайн образи талқини билан боғлиқ мавзу алоҳида ўрин тутади. Шарқ мумтоз адабиётда мавзу ифодасига бағишлаб қатор бадиий асарлар яратилгани сингари адабиётшунослик ҳам бу борада жиддий тадқиқотларни амалга оширганлиги эътиболидир. Ўзбек мумтоз адабиётида ушбу мавзу талқинининг оламшумул ифодаси ҳазрат Алишер Навоий ижоди орқали намоён бўлади. Шу боис мавзу навоийшунослик илмининг доимий эътибор назарида бўлиб келмоқда. Жумладан, янги давр илк навоийшунослик илми намоёндаси Олим Шарафиддинов таъкидлаганидек, Алишер Навоий "Хамса"сига кирган достонларнинг бешинчиси ва энг каттаси "Садди Искандарий"дир. Бу мавзу Шарқ адабиётида ўзига хос ижодий анъана бўлиб, ижодкорлар Искандар Зулқарнайн образи орқали ижтимоий адолат, комил жамият масалаларини ифодалаб берганлар. Гап шундаки, тарихда ҳам, адабиётшуносликда ҳам Искандар Зулқарнайн шахси ва образи ҳақида мунозарали қарашлар ҳукм суриб келади. Шу баҳсли масалалардан бири юнон лашкарбошиси Александр Македонский ва муқаддас китоб Қуръонда[1] зикр этилган Искандар Зулқарнайн сиймосидир. Шарқ адабиётида анъана сифатида тасвир этилган Искандар образи талқини эса, фикримизча, Қуръон зикри билан бошланади. Чунки Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, форсий ва туркий тилларда Искандар Зулқарнайн образи ифода этилган кўплаб тур асарлар силсиласи мавжудки, уларда асосан шу муқаддас манба оятларига ишора сезилади. Шу боисдан ҳам Шарқда анъана бўлиб келган "пайғамбарлар қиссалари"да Искандар қиссасига мурожаат этилади. Бундан ташқари Алишер Навоий талқинда "сад-девор" масаласига эътибор қаратиб, у Қуръонда зикр этилган оятни ёдга келтиради. Чунки Қуръонда Искандар тилга олинганда асосан мана шу "сад-девор" тилга олинади. Алишер Навоий достон номини ҳам бошқалардан фарқли равишда "Садди Искандарий" деб атайди. Шунинг ўзиёқ тўғридан-тўғри муқаддас талқинга ишорадир. Маълумки, Қуръонда қайд этилган йигирма беш нафар пайғамбар сиймо билан Искандар номи ҳам учрайди. Албатта, бу ўринда Искандар пайғамбар сиймо эмас, балки улуғ шоҳ, донишманд ва ҳикмат эгаси сифатида талқин этилади. Алишер Навоий ҳам уни тарихан буюк сиймолар қаторида таърифлайди. Мисол учун мумтоз адабиётнинг йирик вакили ва туркий наср тараққиётига катта ҳисса қўшган Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий ўзининг "Қисаси Рабғузий"[2] асарида Исо пайғамбар қиссаси давомида "Зулқарнайн қиссаси"ни келтиради. Бу қиссада Искандар ҳаётига оид қизиқарли лавҳалар тақдим этилади. Рабғузий фикрича, Искандар Зулқарнайн бутун оламни бошқарган тўртта жаҳонгирдан бири ҳисобланади. Шунингдек, Искандар Зулқарнайн хусусида Ажам-Эрон шоҳлари тарихи битилган асарларда ҳам муфассал фикрлар юритилади. Шунга кўра, Олим Шарафиддинов "Улуғ Фирдавсий ўзининг "Шоҳнома"сида Эроннинг афсонавий қаҳрамонлари қаторида Искандарнинг қилган ишларини тасвирлаганидек, шоир Низомий ҳам унинг ҳақида "Искандарнома" номли тугалланган бадиий асар яратиб, Искандар образини ўзига хос йўсинда талқин қилган, юнон лашкарбошисини кишиларнинг бахт-саодат йўлида қайғурувчи оқил ва доно қаҳрамон сифатида куйлаган эди. Низомийдан кейин Искандар мавзусида яна қатор достонлар яратилди. Улар орасида Хусрав Деҳлавийнинг "Искандарнома"си, шоир Жомийнинг "Хирадномаи Искандарий" номли асарлари адабиёт тарихида алоҳида ўринга эгадирлар"[3], - дейди. Бундан кўринадики, Шарқда Искандар сиймоси бадиий талқини учун икки йўналиш ва анъана, яъни пайғамбарлар қиссалари ва тарихий-бадиий асарлар манба саналади. Бундай шахслар эса тарих ва адабиёт учун камёб ҳисобланади. Шу ўринда айтиш керакки, биринчидан, Олим Шарафиддинов Ис-

[1] Қуръони Карим (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 672 б.

[2] Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 236 б.

[3] Олим Шарафиддинов. Танланган асарлар (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Э.А.Каримов). – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 148.

кандар Зулқарнайн образи талқини “Шоҳнома” орқали бадиий адабиётга кириб келганлигига ишора қилмоқда. Қадим юнон воқеликлари асосида битилган “Искандар ҳақида роман” (“Роман об Александре”) асари ҳам мавжуддир. Бу Искандар образи қайси асар ёки қандай талқин билан адабиётда муқим ўрин эгаллагани муаммосини ҳам пайдо қилади. Шу маънода Олим Шарафиддинов қарашлари ҳақиқатга яқиндек кўринади. Иккинчидан, бир мавзуда бўлса-да, асарларнинг номланишидаги ўзига хослик ҳам ижодкорлар бадиий нияти билан боғлиқ равишда асар поэтик оламида бетакрорлик мавжудлигини кўрасатади. Аслида асар таҳлилини композициянинг мана шу компоненти, яъни сарлавҳаларидан бошлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Мисол учун бу асарлардаги “нома”, (“Искандарнома”) “хирад” (“Хирадномаи Искандарий”) ва “сад” (“Садди Искандарий”) ушбу асарлар поэтикасини янгича бир тарзда англашни тақозо қилади. Бизнинг фикримизча, асар воқелиги охирларида Искандарнинг онасига “хат-номаси” мавжуд бўлиб, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавийлар эътиборини ана шу мотив қизиқтиради. Шунинг учун асар семиотик маркази сифатида “нома” танланади ва сарлавҳага олиб чиқилади. Абдураҳмон Жомий диққатини Искандар “хирад”и (ақл, зеҳн, идрок) тортади. Шу боис асар “Хирадномаи Искандарий” деб номланади. Бу нисбатан Алишер Навоий талқинига яқин бўлиб, унда Искандар Зулқарнайннинг яъжуж, маъжужларга қарши курашдаги ақлий тадбиркорлигига ишора этади. Алишер Навоийда эса юқорида айтиб ўтганимиз каби Қуръони Каримда зикр этилган “сад-девор” асарнинг маъно марказини ташкил қилади. Айнан Қуръон оятларида Искандарнинг қайд этилиши мана шу “сад-девор” зикрида кўринади ва бу ҳодиса бадиий адабиётда хилма-хил талқинларни вужудга келтиради. Шулардан бири унинг эзгулик ва ёвузлик ўртасига қўйилган девор, деб талқин этилишидир. Шу маънода адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг “Садди Искандарий” таҳлилида қиёсий-типологик жиҳатдан “Искандарнома”ларга мурожаат этиш тажрибаси диққатни тортади. Чунки бу ҳолат фақат сарлавҳада эмас, балки бошқа поэтик унсурларда ҳам кузатилади. Хуллас, қадимги Юнон тарихи ва муқаддас тарихларда битилган шахснинг ўзаро фарқли ва умумий жиҳатларини аниқлаш алоҳида масаладир. Биз ушбу мақолада тарихий ва бадиий сиймо муаммосига эътибор қаратдик, холос. Бу ҳақда Олим Шарафиддинов “Шоир бу достонда Искандар (Александр Македонский)нинг турмуши, унинг турли ўлкаларга қилган сафарлари, урушлари ва қаҳрамонона курашларини тасвирлайди... Бу темада Шарқ шоирлари достонларида аслда тарихда бўлган юнон лашкарбошиси Александр образи эмас, балки шу шахс образида шоирлар кўришни истаган жасур, адолатли идеал шоҳ образи гавдалантирилади”[1] – деб ёзади. Демак, Олим Шарафиддинов Александр ва Искандарни бир шахс сифатида тушунади. Бироқ тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин масаласини ажратишда маҳорат кўрсатади. Бундай ҳолат бадиий ижодга хос азалий қонуният эканлигини теран англайди ва англатади.

Адабиётшунос Алишер Навоий “Садди Искандарий” достони ўзбек тилида яратилган шу тип ва мавзудаги биринчи асаргина эмас, балки унда илгари сурилган масалалар, воқеалар ҳамда поэтик жиҳатлардан янги бир асар эканлигини таъкидлайди. Бу, олим фикрича, достоннинг муқаддимасидаги муножот, наът, меърож тасвирларида ҳам кўзга ташланиб туради. Шоирнинг ўзи ҳам “Хамса” достонлари ёзилиши жараёнлари, “Садди Искандарий” мотив ва сюжет-композицион ўзгаришлари, салафлари ҳақида гапиради. Шунингдек, Султон Ҳусайн ва Бадиуззамонга мадҳлар билан биргаликда Эрон шоҳларига бағишланган боб келтирилиб, кейин Искандар саргузаштига ўтилиши бу анъанадаги янгилик ҳисобланади. Бу ҳолатлар Олим Шарафиддиновнинг нафақат Алишер Навоий, балки умуман хамсанавислик поэтикасини чуқур билганлигини тасдиқлашдан ташқари кейинги навоийшунослик учун ижодкор бадиий маҳоратини чуқур англаш йўлида илмий тажриба ва сабоқ ҳам беради. Шуни айтиш керакки, Олим Шарафиддинов илк ўзбек навоийшуносларидан эди. У Алишер Навоий “Садди Искандарий” ва умуман “Хамса” достонларини таҳлил қилганда, давр илм-фани ва таълим-ўқув жараёни талабларидан келиб чиқиб, масалага ёндашади. Чунки таълим-тарбия ва тафаккурда янги босқичга қадам ташлаган авлод учун ниҳоят кенг қамровли хамсачилик ўта мураккаб бир ҳодиса бўлиб кўринади. Шу боис Олим Шарафиддинов достонларни асосий сюжет ва мотивлар оламини оддий тилда изоҳлашга эътибор қаратади. Бу давр нуқтаи назаридан “Хамса” достонларини енгил тушунишга имкон яратади, яратилган ўқув дарслик ва қўлланмаларга амалий ёрдам беради. Хусусан, “Садди Искандарий” таҳлили бўйича ҳам етакчи бир қаҳрамон саргузаштлари осон тушунилади. Унда Рум подшоҳи Файлақус (Александр Македонскийнинг отаси Филипп) овда бир болани топиб олиб, унга Искандар, деб ном қўяди. У илм аҳли қўлида камол топади. Файлақус

[1] Олим Шарафиддинов. Танланган асарлар (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Э.А.Каримов). – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 152.

унга тахтни топширади. Искандар одил ва ҳақгўй шахс сифатида танилади. Дастлаб Эрон подшоҳи Дорони ақл билан енгиб, унинг қизи Равшанакка уйланади. Ҳинд, Кашмир, Чиндан ташқари барча подшоҳликлар унинг қўлига ўтади. Хуросонда Ҳирот, Мовароуннаҳрда Самарқандга асос солади. Шундан сўнг қатор саргузаштлар билан Кашмирни эгаллайди, подшоҳ Маллунинг қизи Меҳрнозни хотинликка олади. Кейин Ҳиндистонни фатҳ этади ва Чин ўлкасига қўшин тортади. Ҳоқон тадбирлари билан бу ўлка ҳам забт этилади. Энди юришлар Мағриб томон бўлади. Бу юришлар тасвирида турли саргузаштлар, романтик учрашувлар юз беради. Мағрибни енгиб қайтишида Кирвон мамлакатига дуч келади ва аҳолини яъжуж-маъжужлар офатидан сақлаб қолиш учун Қоф тоғлари орасида “сад-девор”ни қуради. Давомли саргузаштлар билан Искандар ватани Румга қайтади ва оламдан ўтади. Шу тариқа Искандар ўзи қурдирган Искандарияга келтирилиб, васиятига кўра “бир қўлини кафти очиқ ҳолда тобутдан чиқариб” қўйган ҳолда дафн этилади.

Олимнинг бу таърифларидан кўринадики, “Садди Искандарий” асосан бир етакчи қаҳрамон саргузаштига бағишланади. Алишер Навоий бошқа барча ижтимоий-фалсафий, бадиий-эстетик масалаларни ёлғиз образ атрофида айлантиради. Олим фикрича, достон шоҳнома типли асар бўлгани учун унда давр шоҳлари ҳам қайта-қайта тилга олинади. Маълумки, “Хамса” асарининг яратилиши Алишер Навоий ижоди жўшқин паллага кирган бир даврига тўғри келади. Бу кўтаринкилик шоир ижодида ҳам, хамсачиликда ҳам самовий бир юксакликни тақдим этиб беради. Олим эътирофича, Алишер Навоий асар хотимасида ўз ижодий биографияси ҳақида мулоҳаза юритади, “Хамса” ёзиш машаққатини ва унга Жомийнинг берган юксак баҳосини эътироф этади. Шу ўринда достон сўнгида Алишер Навоий бир хаёл эпизодини келтириб ўтадики, бу ҳодиса хамсанависликка ажойиб тароват ва жозиба бағишлайди. Унда Алишер Навоий Шарқ шоирлари билан бир базмда учрашувини қуйидагича тасвирлайди[1].

Яна ики ёндин бу қавм-ўқдурур,
Киши йўққи, бу базм аро йўқдурур.
Кўрушгил бори бирла, ҳурмат била,
Далер ўлмағил сўзда – журъат била.
Қабул айлабон мен, неким айтиб ул,
Ки, қатъ ўлди кўпрак бу мажмаъға йўл.
Доғи юз қарича масофат қолиб,
Ким, ул базм эли қўптилар қўзғолиб.
Манга ўтру келмакка айлаб ситез,
Солиб мен алар сори гомимни тез.
Дебон бир-бир ул хайл отин раҳбарим,
Кўрушмакка доғи бўлиб ёварим.
Чу Саъдию, Фирдавсию, Унсурий,
Саноию, Хоқонию, Анварий...

Хуллас, Олим Шарафиддинов таҳлили билан айтилганда, “...базм тўрида Низомий, ёнида Хусрав Деҳлавий ва Жомий, буларнинг атрофида Саъдий, Фирдавсий, Анварий, Саноий, Ҳоқоний, Унсурийлар ўтирган эди. Навоий шоирлар мажлисига боради, улар ўринларидан туриб, Навоийни қарши олиш учун юрадилар. Хусрав ва Жомий Алишернинг икки қўлтиғига кириб, Низомий томон бошладилар, Низомий Навоий билан меҳрибонларча кўришиб, ўз ёнидан жой берди ва икки йилда гавҳарлар хазинаси бўлган “Хамса”ни ёзиб тугатиши билан табриклади”[2]. Ҳазрат Алишер Навоий таъбири билан айтилганда:

Не менким, бори назм аҳлини пок,
Дуо бирла ҳар субҳ этиб завқнок.
Ниёзинг чу бу нав ўлуб беадад,
Санга биз ҳам айлаб ададсиз мадад.
Йўқ эрса эрур асру савдои хом,
Ики йилда бир “Хамса” қилмоқ тамом.
Қаю “Хамса”, беш гавҳар омуда ганж,
Тасарруф жафосидин осуда ганж...[3]

Олим Шарафиддинов фикрича, “Садди Искандарий” достони нафақат ҳажм жиҳатдан йирик асар, балки таркиб-тузилиш борасида ҳам мураккаб структурага эгадир. У “Достонда воқеани ҳикоялаш сидирға бормайди. Унинг композицион тузилиши жуда мураккаб бўлиб, эпизодлар, бўлимлар орасига сюжетга муносабати бўлмаган, илмий, фалсафий, ахлоқий, сиёсий характердаги муҳокамалар, ҳикоялар, сўроқ ва жавоблар киритилади. Достон бу жиҳатдан қисман “Ҳайратул-аброр”ни эслатади. Навоий Искандар ҳаётидан бирон воқеа ёки эпизодни тасвирламоқчи бўлса, дастлаб шунга мос, унинг моҳияти ва аҳамияти билан боғланган масала қўяди, кейин буни бир ҳикоя билан мустаҳкамлайди. Яна айни масала Искандар томонидан донишмандлар олдига сўроқ равишда қўйилади ва уларнинг жавоби тасвирланади. Бу илмий жавоблар Искандарни амалий иш учун қувватлантиради”[4], - деб ёзади. Бу эътирофлар олим достон поэтикаси масала-

[1] Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Саккизинчи жилд. Садди Искандарий. – Тошкент: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – Б. 529.

[2] Олим Шарафиддинов. Танланган асарлар (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Э.А.Каримов). – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 153.

[3] Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Саккизинчи жилд. Садди Искандарий. – Тошкент: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – Б. 532.

[4] Олим Шарафиддинов. Танланган асарлар (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Э.А.Каримов). – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 154.

сида холис қарашлар ва талқинларни илгари сурганлигини исботлаш билан бирга бу муносабатларда янги замон навоийшунослиги имкон қадар ҳаққоний позицияда турганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтилганда, Олим Шарафиддинов “Хамса” достонлари, хусусан, “Садди Искандарий” ҳақида фикр юритганда давр мафкуравий исканжасига қарамасдан, матн мазмуни ва бадиият қонуниятларидан келиб чиқиб фикр юритади. Шу туфайли олимнинг бу хулосалари ҳозирги навоийшунослик ва бадиий-эстетика учун ҳам муайян маъноларда илмий тажриба бўлиб хизмат қилади.

Resume. This article analyzes the views of the literary scholar Olim Sharafiddinov on the last and greatest epic of Alisher Navoi “Khamsa” “Saddi Iskandariy”. It is a comparative study of the scholar’s views on the semantic-genre and artistic features of this great epic of Hamsa. At the same time, the place of Olim Sharafiddinov’s views in modern Navoi studies is assessed.

Резюме. В статье анализируются взгляды литературоведа Олима Шарафиддинова на последний и величайший эпос Алишера Навои “Хамса” “Садди Искандарий”. Это сравнительное исследование взглядов ученых на семантико-жанровые и художественные особенности этого великого эпоса Хамсы. При этом оценивается место взглядов Олима Шарафиддинова в современной навоистике.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ТАРИХГА БИР НАЗАР

Алимов Парда,
Термиз давлат педагогика институти ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти, филология фанлари номзоди

Дарҳақиқат, инсоният ўтмиш зарварақлари билан фахрланади. Ана шу фахр, ифтихор, ғурур келажакни янада яхшироқ англаб етишга имконият яратади.

Кўплаб таъкидланганидек, тарихий хотирасиз келажак яратилмайди.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Тарихдан маълум: Ватан ва халқ тақдирига нисбатан таҳдидлар кучайган вазиятда айнан миллат фидойилари – уйғоқ қалбли зиёлилар, шоир ва адиблар, санъат намояндалари жасорат билан майдонга чиққанлар. Мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги, юксак босқичига кираётган ҳозирги пайтда бизга жадид боболаримиз каби Ғарб илм-фан ютуқлари билан бирга, миллий қадриятлар руҳида тарбия топган етук кадрлар сув билан ҳаводек зарур”[1].

Ҳурматли Юртбошимиз етакчилигида янги Ўзбекистонни қуриш йўлида жадал ишлар олиб борилмоқда. Юртимиз қиёфаси, одамларнинг ҳаётга, жамиятга муносабати жиддий тарзда ўзгариб бормоқда. Жамиятни туб моҳиятини ўзлаштириш одамлар руҳиятига янги фикр ва янги ғояларни сингдириш бугунги даврдаги долзарб муаммолардан биридир.

Янги асрда глобаллашув, ахборот хуружи, турли реакцион оқимларнинг роли кучайиб бормоқда. Соғлом фикрли, етук, комил инсонни тарбиялашда миллий адабий меросни ўрганиш, тарихни жонли тиклаш ва унинг тўғри тафсирини бериш, холисона ўтмишни жонли тарихини яратиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Юртимизда Учинчи Ренессанснинг тамал тоши яратилаётган ҳозирги даврда ёш авлод тарбиясида ва уни комил инсонлар қилиб тарбиялашда адабиётнинг, хусусан, тарихий романларнинг аҳамияти ўзига хосдир. Чунки ёш авлод қанчалик бадиий-тарихий романларни ўқиса, ав-

[1] Мирзиёев Ш.М. Маънавият ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак. Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқидан // Hurriyat, 2023. №49. – B. 1.

лодларимизнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, эзгу ниятлари ва хислатлари, ўзига хос мароқли умри, тотувлиги, иноқлиги ва эскирмас анъаналари, оила ва фарзанд тарбияси, оқибат, мурувват, одамийлик ҳақида ноёб ва дурдона фикрларни топиб оладилар.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрлари ижодкорлар, адабиёт аҳли калбини нурга тўлдириб турибди: “Адабиёт халқнинг юраги, элнинг манфаатини кўрсатади. Бугунги мураккаб одамлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадларга илҳомлантиришда адабиётнинг таъсирчан кучидан фойдаланиш керак”.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августда ПҚ-451-сон “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги қарори, 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сонли “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармони ҳам мазкур фаолиятга тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сонли “Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори юртимизда китобхонга нисбатан совуқ муносабатни йўқ қилди, китобларнинг адади кўпайди, китоб улуғ ва муқаддас манба, авлодларнинг ҳеч нарсага алмаштирилмайдиган, инсон руҳиятини фақат бойитадиган, юксалтирадиган бебаҳо хазина деган тасаввур янада аниқлаштирилди, элимиз китобга қайта бошлади, ижодкорларнинг иззат-ҳурмати оша бошлади.

Китоб ўқиш кундалик эҳтиёж ва зарурият бўлиши керак. X асрнинг атоқли олими андалусиялик Ибн Рушд умри давомида фақат икки кеча китоб ўқимаган: бири уйланган ва иккинчиси отаси вафот этган кечада. Тобеинпардан Урва ибн Зутайр розияллоҳу анҳу ҳаётида бир марта китоб (Қуръон) ўқишни тарк қилган. Оёғи кесилиб, ҳушидан айирилган, оғриқ зўридан.

Ўтмишда ўзбек хонадонларида чироқ ёруғида китобхонлик қилишган. Китоб ўқиган одамнинг мавқеи юқори бўлган. Бир мисолни келтириб ўтишни жоиз деб билдик. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини чироқ ёғдусида оила аъзолари ўқишган.

Афсус... Илмда юқори чўққиларга эришган китобсевар халқнинг ворислари китоб ўқимай қўйди. Баҳона “Ахборот асри”, “Технология замони”, “Вақтнинг етишмаслиги”. Бундан эса миллатнинг билим савияси, дунёқараши, фикрлаш доираси торайиб бормоқда. Айниқса, ёшларнинг қизиқишлари ва билимлари саёз. Ижтимоий тармоқлардаги фикрни ўлдирадиган шов-шувли гаплар, турли хил бизнесга айланган спорт ва санъат, оммавий маданият.

“Қўл телефон” ишни тез бажаради, лекин фикрлашдан узоқлаштиради, нафсни семиртиради.

Дунёга танилган бой маданий меросимизни, Европани ўқитган, тарбиялаган буюк боболар ҳаётини билиш, янада оммалаштириш, ҳаётий қўлланма даражасига кўтариш, ёшларда ўтмишимизга хос фахр, улуғворликни, кўтаринки руҳни сингдириш барчамизнинг вазифамиздир. Ўзини миллий маданиятини кўтарувчи етакчи омил ўтмишдир. Ҳануз қанча ўқилмаган нодир қўлёзмалар, буюк мутафаккирларнинг ҳали ўрганилмаган ҳаётининг бебаҳо саҳифалари ётибди тадқиқотчисини кутиб. Ҳа, халқимизнинг шонли тарихининг ўқилмаган, ноёб дурлари бор.

Исбот талаб қилмайдиган бир ҳақиқат: инсон бу дунёга фақат мол-дунё топиш, роҳат-фароғатда яшаш учун келмайди. Инсоннинг юксак фазилатлари, фикр ва дунёқарашининг кенглиги, билимдонлиги, ўткир ақл соҳиби бўлиши ҳамма даврлар учун мезон бўлиб келган. Ҳурматли Юртбошимизнинг ташаббуслари билан ўрта мактабни битирган ёшларни олий ўқув юртларига қамраб олиш даражаси ошмоқда, янги олийгоҳлар ташкил этилмоқда.

Аммо бизни китоб мутолаа маданияти қизиқтиради. Юқорида таъкидлаганимиздек, китоб ўқишни, яъни китоб мутолааси юксак маданият, тараққиётнинг бош устуни эканлигини унутмоқдамиз. “Спарк” учун китоб ўқимайлик. Китоб мутолааси ҳар бир хонадоннинг зарурий маънавий юмуши, қалб тўридаги чуқур майли ва истаги бўлиши керак. Гўзал ахлоқ, чиройли турмуш маданияти, етуклик, инсоний фазилатлар, камолот – китобларда яширин.

Улуғ Гётенинг машҳур бир гапи бор: ҳақиқий истеъдод ато қилинган киши буюк ўтмишдошлар билан муомала қилишга ички эҳтиёж сезади ва ушбу эҳтиёж унинг юксак истеъдодидан дарак беради.

Ўзбек тарихий романчилиги ривожида А.Қодирий, М.Т.Ойбек, К.Яшин, Н.Сафаров, М.Исмоилий, Ҳ.Ғулом, П.Қодиров, Х.Тўхтабоев, М.Қориев, Мирмуҳсин, Асад Дилмурод, Муҳаммад Али, Эркин Самарқанд, Саъдулла Сиёев, Омон Мухтор, Й.Шамшаров ва бошқалар адиблар муносиб ҳис-

са қўшдилар. Аслида гап асарларнинг ғоявий-бадиий моҳияти ҳамда китобхон қандай қабул қилиши билан боғлиқ.

Ҳозирда Исажон Султоннинг “Генетика”, “Боқий дарбадар”, “Алишер Навоий” каби романлари ўзбек адабиётида ноанъанавий ва ўзига хос хусусиятга эга бўлган асарлардан ҳисобланади. Лекин бу асарларнинг бадиий қийматини ва уларда юкланган поэтик юкни давр шиддати белгилайди. Китобхон эса бир хил тугайдиган, шаблонга тушиб қолган, мужмал фикрлардан чарчади. А.Мухторни ўзбек романчилигига янги воқелик ва янги услубни олиб кирганини унутиб келмоқдамиз. Ш.Холмирзаевнинг романчиликдаги маҳорати ҳақида “гап” ҳам бўлмайди. Бизнинг фикримизча, ўзбек адабиётида яратилган кўплаб романларга танқидчилик ўз баҳосини бергани йўқ, яъни баҳосини кутмоқда.

Биз асосан тарихий романлар ҳақида мулоҳаза юритишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз.

Халқ – тарих ижодкори, унинг субъектидир. Тарихсиз юксак келажак йўқлиги аллақачон исботланган. Мудом тарихга қайтамиз, унинг сирли қаъридан сирли жумбоқларга жавоб топамиз. Ўтмишимизни безайдиган улуғ алломалар бизга дастуриламал ва йўлчи юлдуздир. Улар ҳақида асар ёзиш, ўтмишни улуғлаш, айтилмай қолган донолар ҳикматини варақларга тизиш, китобхонга қайтиш ҳозирги авлоднинг ҳаётий бурчидир.

Ўзбек романчилигининг пайдо бўлиши А.Қодирий номи билан боғлиқ.

“Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, - деб ёзган эди А.Қодирий, - бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш достончилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни, шу замоннинг “Тоҳир ва Зуҳра”лари, “Чор дарвиш”лари, “Фарход ва Ширин”ни ва “Баҳром гўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ёзмоққа ниятлаганим бу – “Ўткан кунлар” янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Ҳар бир ишнинг ҳам янги – ибтидоий даврида талай камчиликлари билан майдонга чиқиши, ақлларининг етишмаклари ила аста-секин тузалиб, такомилга юз тутиши, табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим.

Мозийга қараб иш кўриш, жанрлик, дейдилар. Шунга кўра, мавзуни мозийдан, яқин ўтган (замонлардан) кунлардан тарихимизни энг кўп, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”дан бошладим”.

Шундан буён бир асрга яқин вақт ўтди. Адабиётда маълум даражада реалистик тўлқин туғилди, тарихий воқеа-ҳодисаларни реалистик, ижтимоий, психологик тасвирлашда тарих муаммосини бадиий ечишда маълум ютуқларга эришилди. Бу машаққатли тадқиқий жараёнда Миён Бузрук, Сотти Ҳусайн, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарофиддинов, Лазиз Қаюмов, Умарали Норматов, Ҳомил Ёқубов, Азим Раҳимов, Норбой Худойбердиев, Пирмат Шермуҳаммедов, Ҳотам Умуров, Акрам Каттабеков, Санжар Содиқ, Қозоқбой Йўлдошев, Йўлдош Солижонов, Адҳамбек Алимбеков ўз иқтидори даражасида иштирок этишган.

Танқидчи Адҳамбек Алимбековнинг уқтиришича, кейинги икки ўн йилликда юзга яқин роман яратилди, уларнинг аксар қисми тарихий мавзудадир. Булар Б.Аҳмедовнинг “Амир Темур”, П.Қодировнинг “Она лочин нидоси”, “Шоҳруҳ ва Гавҳаршодбегим”, Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат”, Эркин Самандаровнинг “Султон Жалолиддин”, Саъдулла Сиёевнинг “Яссавийнинг сафари”, Асад Дилмуроднинг “Маҳмуд Таробий”, Х.Бегматовнинг “Машраб”, Омон Мухторнинг “Ишқ аҳли” романлари, тарихий-биографик типдаги асарларида тарихга тўғри ёндашиш, мафкура тизимидан холислик сезилади.

Ҳозирги кунда ҳам тарихий романларнинг ажойиб намунаси, ғоявий-бадиий етуклиги, тасвирнинг пухталиги билан кўз ўнгимизда А.Қодирий, М.Т.Ойбек, О.Ёқубов, П.Қодировнинг ўтган асрда ёзган романлари гавдаланади. Бугунги кунда ҳам қўлма-қўл ўқилаётган, китобхонни ўзида тасвир жилоси билан сеҳрлаб қўяётган романлар борми, деган саволга жавоб беришга бироз шошилмадик. Аслида роман жанрининг бадиий қонуниятлари анча мураккаб. Бу ҳақида назарий қарашларни муаллифлар ўзлари билдиришган.

XIX асрда немис файласуфи роман жанрига қўл тегизди. Рус адабиётшунослиги В.Г.Белинский романни “индивидуал эпоси” деб атаган. Бу жанр айрим шахсларнинг ички дунёсини очишда чегарасиз имкониятга эга жанрдир. Унинг назарий қонуниятлари, жанр сифатида яшаш усули очиб берилмаган. Хусусан, С.Айнийнинг “Қуллар” романида вақтнинг чегараси анча узоқ.

Мавриди келгани учун ҳозирги яратилаётган романларда воқеаларнинг ифода тарзи, сюжет ривожи ва қурилиши ҳақида айрим мулоҳазаларни билдиришни лозим топдик. Адабиётшунос олим Д.Қуроновнинг фикрича, романда дунё ва даврни билиш, ҳикояда эса конкрет ҳаётий воқеа туради. Ф.Достоевский романда полифоник тасвирни бошлаб берди.

О.Ёқубовнинг “Осий дунё”, О.Мухторнинг қатор романлари, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор”, Т.Рустамовнинг “Капалаклар ўйини”, А.Нурмуродовнинг “Қон ҳиди”, У.Ҳамдамовнинг “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самардор”, Л.Бўрихоннинг “Шоҳирамадаги одамлар”, И.Шомуродовнинг “Мағлубият” ва “Одамхўр” романлари маълум изланишлар ва экспериментларга бойлиги билан қизиқарлидир.

ХХ асрда бадиий ижодда эсселашиш жараёни бўлди. Бунда кўпроқ воқеаларга маълум қабул қилинган ёндошишлар асосида эмас, муаллифнинг ўз дунёқараши нуқтаи назаридан ёндошилади. Воқеа ва ҳодисаларни муаллиф ўзи кўргандай тасвирлайди.

Гап романнинг узун-қисқалиги ҳақида бормайди. Масала ҳаёт тафсилотининг қанчалик кенг қамровига боғлиқ. Нормурод Норқобиловнинг “Дашти далаларда”, Туроб Мақсуднинг “Илинж”, Зулфия Қуролбой қизининг “Армон асираси” ва “Машаққатлар гирдоби”, Жаббор Ҳалилнинг “Довул” ҳамда “Тақдир бекатлари”, Саломат Вафонинг “Ованинг кўрган-кечирганлари”, Ҳабиб Темировнинг “Қасос ва муҳаббат” романларида мавзулар яхши танланган. Инсон ва табиат, инсон ва жамият, яхшилик ва ёмонлик ҳам, инсоннинг эзгу хислатлари ҳам қаламга олинган. Нормурод Норқобилов ўз асарида инсон ва табиат муносабатини олиб чиқади. Ҳамма биладиган бир хулосага келади. Табиат – инсондан устун. Бу эса асарга қўйиладиган ғояни хиралаштиради. Ш.Бўтаевнинг “Темирйўл” романини ҳеч иккиланмай ишлаб чиқариш асари дейиш мумкин. Иттифоқ даврида бирор бир йирик иншоот қурилса, асар ёзиларди. Ҳолбуки, бу нарса бадиий асарнинг мавзуси эмас, матбуотнинг кундалик хабаридир.

Мустақиллик йилларида Зулфия Қуролбой ўз асарларида инсоннинг оғриқ ҳаётини, дардини, армони, машаққатлар гирдоби тасвирини анча таъсирли тарзда ўзига хос бера олган. Зулфия Қуролбой қизи асарлари дард билан ёзилган, оғриқ билан ўқилади.

Адабиётшунос олим Йўлдош Солижонов “Янги аср насри манзаралари” мақоласида бир нарсани кўп таъкидлаб ўтади. Ёзувчи муаммо қўяди ва ечади. Адабиёт муаммолар ечиш қуроли эмас, балки руҳий эҳтиёждир. Ёзувчи Жаббор Ҳалилов “Довул” ва “Тақдир бекатлари” романларида воқеликнинг қуруқ тасвирини беради.

Ҳозирги А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, А.Қаҳҳорнинг “Сароб”, М.Т.Ойбекнинг “Қутлуғ қон”, “Навоий”, П.Қодирийнинг “Уч илдиз”, “Қора кўзлар”, “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”, Шуҳратнинг “Олтин зангламас”, “Шинелли йиллар”, А.Мухторнинг “Давр менинг тақдиримда”, “Чинор”, О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, “Қўҳна дунё”, “Диёнат”, С.Аҳмаднинг “Уфқ” трипеяси, Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар”, “Бу дунёда яшаб бўлмайди”, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор”, Ш.Холмирзаевнинг “Динозавр”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романларида миллат тақдиридаги масалалар ҳаётнинг кенг қамровли тасвири, бадиий қуввати билан ажралиб туради.

Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” тетрологиясида асарнинг бадиий савиясидан қатъий назар Темурийлар даврининг бадиий тарихи очилган.

Сўнгги йилларда яратилган ўзбек тарихий романлари мавзу доираси анча кенгайди, полифоник оҳанглар ва шаклий изланишлар даврини бошидан кечирмоқда, дейиш мумкин. Фақат жаҳонга чиқадиган ва унинг андозаларига тўғри келадиган романларни қачонгача кутиб яшаймиз? Бунинг учун адибларимиз ўзимиздаги мавжуд тажрибаларни, хусусан, фольклорга хос услубни, халқ достонига хос чиройли ифода йўлини, шунингдек, қардош, шарқ, ғарб, рус ёзувчиларининг ижодий тажрибаларини ўрганишлари керак бўлади.

Шу ўринда филология фанлари номзоди Шоира Дониёрованинг фикрларини эслатиш жоиздир: “Жаҳон насри, жумладан, романчиликнинг асосий адабий-эстетик категорияси тарихийликка асосий эътибор берилмоқда. Бадиий насрда тарихийлик мезони тарихий-роман, тарихий муҳитни кенг тасвирлашдаги асосий омиллардан бирига айланиб бормоқда. Бу жиҳатдан ўзбек миллий романчилигини кузатсак, машҳур тарихий шахслар ҳаёти асосида яратилган асарлар сюжетида ҳам, протипи реал ҳаётда мавжуд бўлмаган тўқима образ ёки воқеалар силсиласида ҳам, қаҳрамонлик нутқида ҳам тарихийлик бош ижодий тамойил сифатида бўй кўрсатганидан воқиф бўламиз”. (“Жаҳон адабиёти” 1/2009, 1-сон, 132-бет).

Ш.Юсупов, А.Расулов, Қ.Йўлдошев, Н.Раҳимжонов, И.Ёқубов ва бошқа олимларнинг тарихий романлар ҳақидаги мақолалари эълон қилинди. Лекин тарихий романлар ўзларининг ғоявий-эстетик, ғоявий баҳосини олгани йўқ.

Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романи иймонсиз, сабрсиз, қаноатсиз одамларнинг нафс балоси йўлидаги аянчли қисмати берилган. Профессор Қозоқбой Йўлдошев бу асарни одамзодни огоҳлантириш, ёвузлик ва ўз кучига ошиқча баҳо беришдан қайтаришга бўлган бадиий даъват деб атайди. Профессор Д.Қуроновга ва шоир Раҳимжон Раҳмат бу асарга ижодий тажриба сифатида қарашган.

Қозоқбой Йўлдошевнинг яна бир фикрини келтиришни лозим топдик: тарихни тасвирлашда

айрим ёзувчиларимиз (тарихий тасвир) воқелик силсиласини очишдан кўра тарих яратган одам ва руҳий кечинмалари тасвирига кенг ўрин бермоқда. Хусусан, Муҳаммад Али “Улуғ салтанат” тетрологиясининг “Мироншоҳ” асарида якка шахснинг тарих тараққиётига тутган эътиборни қаратди.

Ёзувчи Омон Мухторнинг “Хотин Подшоҳ” романида туркий халқлар ҳаётидаги кескин бурилиш даврида Бухоро салтанатини бошқарган Ойнур тимсоли берилади. Бадиий адабиётда Бухородаги туркийлар билан форслар нозик муносабати ўз ифодасини топган. Бу асар бадиий битикдан кўра маърифий йўналишдаги асарга ўхшайди. Асарда ижодий ихтиро, поэтик топқирлик кўзга ташланмайди.

Хуллас тарихий раманчиликда кўплаб ижодий изланишлар давом этмоқда. Бу қандай самара беришини келажак кўрсатади. Муҳаммад Али, Исожон Султонов шу соҳада ижодий маҳорати билан бошқалардан ажралиб туради. Исожон Султоновнинг Навоий романи воқеликни ифодалаш санъати ҳамда образга ғоявий юк бериш даражаси билан бошқа асарлардан фарқ қилади. Тарих тарихда. Унга ёндошишда холисликни унутмаслик керак. Яратилаётган асарлар тарихий ҳужжат эмас, тарихнинг бадиий талқини эканлигини англаш зарур.

Resume. A truth that does not require proof: a person does not come to this world only to find wealth and live in pleasure. A person’s high qualities, breadth of thought and worldview, knowledge, sharp mind have been the criteria for all times.

In this article, the stages of development of the current Uzbek historical novel and researches are highlighted. the analysis includes a number of novels created in recent years, a number of historical novels are commented on.

Резюме. Истина, не требующая доказательств: человек приходит в этот мир не только для того, чтобы обрести богатство и жить в удовольствиях. Высокие качества человека, широта мысли и мировоззрения, знания, острый ум были критериями во все времена. В данной статье освещены этапы развития и исследования современных узбекских исторических романов. в анализ включен ряд романов, созданных за последние годы, прокомментирован ряд исторических романов.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

TANQID VA BADIIY IJOD: ADABIY JARAYONDAGI O'ZARO MUNOSABATLAR

Bobojanov Alisher,
Qoraqalpoq davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Yuldoshev Dilmurod,
Qarshi davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Adabiyot olamida tanqidchi va yozuvchining o'zaro munosabatlari doimo murakkab va qiziqarli bo'lib kelgan. Ushbu ikki rolni to'ldiruvchi shaxslar bir-biriga ham raqib, ham hamkor sifatida qaralishi mumkin. Tanqidchilar, adabiy asarlarni baholashda o'zlarining bilim va tajribalaridan foydalanib, yozuvchilarning ijodini yanada yuksak cho'qqilarga ko'tarishga yordam berishadi. Shu bilan birga, yozuvchilar ham tanqidchilarning fikr-mulohazalarini inobatga olib, o'z mahoratlarini toblashadi. Biroq, bu ikki tomonlama jarayon har doim ham silliq va ziddiyatsiz kechavermaydi. Ba'zan tanqidchilar bilan yozuvchilar o'rtasida kelishmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin, "Ba'zan ayrim yozuvchilar adabiy tanqidchilikka past nazar bilan qarar, tanqidni adabiyotning "dumi" deb atashgacha borib yetar edilar. Hatto "badiiy asar yozish qo'lidan kelmagan odam tanqidchi bo'ladi", degan iboralarni ishlatishar, ba'zan esa yozuvchi do'stlarimiz badiiy asarning o'zida "mening bu asarimni o'qigan hushyor tanqidchi tushunmasligi mumkin" deb o'z asarining mohiyati haqida gapirib ketar, shu yo'l bilan tanqidchi do'stlariga nisbatan ishonchsizligini bildirar edi[1]". Ammo shuni qayd etish kerakki, "…umum ko'lamda, adabiyotning inson oldidagi burchi xususida gap borganda hech bir klassik iste'dodli tanqidchi iste'dodli yozuvchidan pastda ko'rilgan emas.[2]"

Ijodkorlarning tanqidga munosabati turli xil bo'lishi mumkin va bu, asosan, yozuvchining shaxsiy xususiyatlari va ijodiy jarayoniga bog'liq. Ba'zi yozuvchilar tanqidni o'z mahoratlarini oshirish va asarlarini takomillashtirish uchun foydali deb bilishadi. Ular tanqidni ijodiy jarayonning bir qismi sifatida qabul qilishadi va uni o'zlarining yozuvchilik uslubini rivojlantirish uchun ishlatishadi.

Boshqa tomondan, ba'zi yozuvchilar tanqidga sezgir bo'lishlari, uni kamsitish sifatida qabul qilishlari mumkin. Bu holatda, tanqid ularning ijodiy jarayondagi o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Shuning uchun, tanqidchilar o'z fikrlarini bildirishda ehtiyotkor bo'lishlari va yozuvchilarning his-tuyg'ularini hisobga olishlari muhimdir. Tanqid konstruktiv va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi kerak, shunda u yozuvchiga o'z ishini yaxshilashda yordam beradi, ularni ruhlantiradi va adabiyotning umumiy sifatini oshirishga hissa qo'shadi.

Yozuvchilar ham tanqidni qabul qilishda ochiq fikrli bo'lishlari va uni o'zlarining ijodiy rivojlanishlariga yordam beradigan vosita sifatida ko'rishlari kerak. Tanqid orqali yozuvchilar o'z asarlarini yangi nuqtai nazardan ko'rib chiqishlari va o'zlarining ijodiy mahoratlarini yanada oshirishlari mumkin. bu esa adabiyotning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Tanqidchilik tarixi qadim zamonlardan boshlanib, bugungi kunda ham davom etmoqda. Qadimgi Yunoniston va Rimda ham adabiyotga oid fikrlar almashinuvi keng tarqalgan edi. Masalan, Aristotelning «Poetika» asari adabiy tanqidning dastlabki namunalaridan biri hisoblanadi. O'rta asrlarda esa, "…adabiy tanqid ko'proq diniy va axloqiy mezonlar asosida amalga oshirilgan. Zamonaviy davrda esa, tanqidchilik ancha murakkab va ko'p qirrali sohaga aylanib, unda turli nazariy yondashuvlar va metodologiyalar paydo bo'ldi.[3]"

Badiiy ijod ham o'zining rivojlanish bosqichlaridan o'tdi va bugungi kunda juda ko'p turli xil janrlar va uslublarni o'z ichiga oladi. Yozuvchilik, shaxsiy tajriba va kuzatishlarni ijodiy ifoda etishning vositasi sifatida, insoniyatning madaniy va ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutadi. Yozuvchilar o'z asarlarida jamiyatning turli qatlamlarini, insoniy munosabatlarni va hayotning murakkabliklarini aks ettirish orqali, o'quvchilarni o'ylashga va hissiyotlarni boshdan kechirishga undaydilar.

Tanqidchi va yozuvchining o'zaro munosabatlari, adabiyotning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tanqidchilar yozuvchilarning asarlarini tahlil qilib, ularning ijodiy izlanishlarini baholash orqali ad-

[1] Matyoqub Qo'shjonov. Ijod saboqlari. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1973. – B. 18-19.

[2] Richards, I.A. Principles of Literary Criticism. Routledge, 1924. pp. 15-45.

[3] Leavis, F.R. The Great Tradition. Chatto & Windus, 1948. pp. 78-102.

abiyotning sifatini oshirishga hissa qo‘shadilar. Yozuvchilar esa tanqidchilarning fikrlarini inobatga olib, o‘z uslublarini takomillashtirish va yangi g‘oyalarni yaratish yo‘lida harakat qiladilar. Shunday qilib, tanqidchi va yozuvchi o‘rtasidagi muloqot, adabiyotning doimiy rivojlanishini ta’minlaydi.

Adabiy tanqid va badiiy ijodning o‘zaro aloqasi haqida fikr yuritishdan oldin, mavzuga oid asosiy adabiyotlar va ularning mualliflarining qarashlarini chuqur o‘rganish zarur. Bu borada turli davrlar kesimida yozilgan adabiyotshunoslik ilmiga oid asarlarda tanqidchilikning rivojlanish tarixi va uning zamonaviy ko‘rinishlari haqida ko‘plab tahliliy fikrlar mavjud.

Birinchi navbatda, Aristotelning “Poetika” asari e’tiborga molikdir. Ushbu asar, adabiy tanqidning ilk namunalaridan biri sifatida, san’at asarlarini tahlil qilishning ilmiy usullarini taklif etadi. Aristotel she’riyat va dramaturgiyaning tabiati va estetik qadriyatlarini o‘rganib, adabiy asarlarni tahlil qilishda muhim mezonlar joriy etgan.

O‘rta asrlarda esa, adabiy tanqid ko‘proq diniy va axloqiy mezonlar asosida amalga oshirilgan. Masalan, Dante Aligyerining “Ilohiy komediya” asarida yozuvchilik va uning ijtimoiy ahamiyati haqida qimmatli fikrlar mavjud. Dante, o‘z asarida inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini ochib berish orqali, adabiyotning inson hayotidagi o‘rni va ahamiyatini ta’kidlaydi.

Hozirgi davrda esa, tanqidchilik ancha murakkab va ko‘p qirrali sohaga aylanib, turli nazariy yondashuvlar va metodologiyalar paydo bo‘ldi. Masalan, jahon adabiyotida T.S. Eliotning “Adabiyot va tanqid” asari adabiy tanqidning zamonaviy yondashuvlarini va yozuvchilik san’atining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritib beradi. Eliot adabiyotning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi o‘rni va ta’sirini tahlil qiladi.

Shuningdek, Roland Barthesning “Yozuvchi va o‘quvchi” asari ham diqqatga sazovordir. Barthes yozuvchi va o‘quvchining o‘zaro munosabatlari va adabiy asar yaratish jarayonidagi ularning rolini o‘rganadi. U yozuvchining ijodiy erkinligi va tanqidchining asarni tahlil qilishdagi obyektivligi haqida muhim mulohazalarni ilgari suradi.

O‘zbek adabiyotida esa bu masala adabiy mahorat va so‘z san’atiga tahliliy yondashuv negizida muayyan darajada tadqiq qilingan. Jumladan, I.Sulton, O.Sharafiddinov, M.Qo‘shjonov, B.Nazarov, B.Akromov, N.Rahimjonov, D.Quronov, I.G‘afurov ilmiy izlanishlari miqyosida umumlashtirish mumkin.

Bu kabi asarlar adabiy tanqid va badiiy ijodning o‘zaro aloqasini chuqurroq tushunish uchun muhim manbalar hisoblanadi. Ularning tahlili, mavzuni yanada to‘liq va xolis yoritishga yordam beradi. Shu bilan birga, zamonaviy adabiyotshunoslikda yozilgan yangi tadqiqotlar va maqolalar ham mavzuni yanada boyitishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda adabiy tanqid va badiiy ijodning o‘zaro aloqasini chuqurroq tushunish va baholash maqsadida bir qator ilmiy metodlar qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi, adabiyotshunoslik sohasida adabiy tanqid va badiiy ijodning o‘zaro ta’sirini o‘rganish orqali, ularning adabiy jarayondagi rolini aniqroq belgilashdir.

Tadqiqot obyekti turli nazariyalar, jumladan, formalizm, strukturalizm, poststrukturalizm va boshqalar orqali tahlil qilinadi. Ushbu nazariyalar asosida adabiy tanqid va badiiy ijodning o‘zaro munosabatlari va ularning adabiy jarayondagi o‘rni aniqlanadi.

Badiiy ijod o‘zining noyob ifoda uslubi va ijodiy jarayonlari bilan tanilgan. Ushbu san’atning asosiy tamoyillari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Originallik: Badiiy ijodda asl g‘oyalar va yangi perspektivalarni yaratish muhimdir.

2. Ijodiy ifoda: Ijodkorlar o‘z tajriba va kuzatishlarini ijodiy va estetik tarzda ifoda etishlari kerak.

3. Til va stil: Til va stil yozuvchining asarlarida mavzuni qanday ifoda etishini belgilaydi va o‘quvchilarga murojaat qilishning asosiy vositasi hisoblanadi.

4. Mavzu tanlash: Yozuvchilar o‘zlarining asarlarida muhokama qilinadigan mavzularni diqqat bilan tanlashlari kerak.

6. Tadqiqot: Chin ma’noda yaxshi ijodkor bo‘lish ko‘pincha hayot hodisalarini chuqur tadqiq etish va tanlangan mavzuni yaxshi tushunish talab etiladi.

7. Tahrir va qayta ko‘rib chiqish: Ijod jarayoni tahrir va qayta ko‘rib chiqishni ham o‘z ichiga oladi, bu esa asarning sifatini oshirishga yordam beradi.

10. Ijodiy erkinlik: Shoir va yozuvchilar o‘zining ijodiy erkinliklaridan foydalanib, cheklanmagan ifoda uslublarini qo‘llashlari mumkin.

“Ijodkorlik san’ati shaxsiy tajriba va ijodiy ifodaning noyob aralashmasi bo‘lib, har bir yozuvchi o‘zining individual uslubi va yondashuvini rivojlantiradi. Bu tamoyillar, yozuvchilarga o‘zlarining asarlarini yaratishda va o‘quvchilarga ta’sir qilishda yordam beradi.[1]” Badiiy mahorat va ijodiy jarayon har bir yozuvchi uchun noyob va shaxsiy tajriba hisoblanadi. Ushbu jarayon quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. G‘oya shakllantirish: Ijod jarayoni g‘oyaning paydo bo‘lishi bilan boshlanadi. Bu g‘oya ilhom, kuzatishlar, tajribalar yoki tadqiqotlar natijasida kelib chiqishi mumkin.

2. Reja tuzish: G‘oyani aniqroq shakllantirish uchun yozuvchi reja tuzadi. Bu reja asarning tuzilishi, mavzulari va belgilangan maqsadlarni o‘z ichiga oladi.

3. Yozish: Reja asosida yozuvchi asosiy matnni yozishga kirishadi. Bu jarayonda yozuvchi o‘z uslubi va yondashuvini qo‘llaydi.

[1] Empson, William. Seven Types of Ambiguity. New Directions, 1930. pp. 58-88.

4. Fikr-mulohaza: Yozuvchi o‘z asarini boshqalarga ko‘rsatib, ularning fikr-mulohazalarini olishi mumkin. Bu jarayon asarning sifatini oshirishga yordam beradi.

Tadqiqot jarayonida o‘tkazilgan keng ko‘lamli tahlillar, tarixiy va madaniy kontekstda o‘rganish, adabiy asarlar tahlili, tahliliy va tanqidiy yondashuvlar, hamda statistik va kvantitativ tahlil natijalari asosida quyidagi muhim kuzatishlar qilindi:

1. Tanqidchilikning rivojlanish tarixi davomida, uning adabiy jarayondagi roli va ahamiyati o‘zgarib turadi. Qadimgi davrlardan boshlab, tanqidchilik adabiyotning sifatini oshirish va yozuvchilarning mahoratini toblashda muhim rol o‘ynagan. Zamonaviy davrda esa, tanqidchilik yanada murakkablashdi va turli nazariy yondashuvlar bilan boyitildi. Bu esa, tanqidchilikning adabiyotdagi o‘rni va ta’sirini yanada kuchaytiradi.

2. Badiiy ijod insoniy tajriba va kuzatishlarni ijodiy ifoda etishning vositasi sifatida, doimo o‘zgarib turadi. Yozuvchilar o‘z asarlarida jamiyatning turli qatlamlarini, insoniy munosabatlarni va hayotning murakkabliklarini aks ettirish orqali, o‘quvchilarni o‘ylashga va hissiyotlarni boshdan kechirishga undaydilar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ijod jarayoni doimo tanqidchilik ta’sirida rivojlanib, yangi uslublar va g‘oyalarni yaratishga intiladi.

3. Adabiy tanqid va badiiy ijod o‘rtasidagi munosabatlar, adabiyotning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tanqidchilar yozuvchilarning asarlarini tahlil qilib, ularning ijodiy izlanishlarini baholash orqali, adabiyotning sifatini oshirishga hissa qo‘shadilar. Yozuvchilar esa, tanqidchilarning fikrlarini inobatga olib, o‘z uslublarini takomillashtirish va yangi g‘oyalarni yaratish yo‘lida harakat qiladilar. Hozirgi davr tanqidchiligi turli uslublar va yondashuvlar bilan boyitilganligini hisobga olsak, bu uning adabiy jarayonga ta’sirini yanada kuchaytiradi, shu bilan birga tanqidchilik adabiyotning sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

4. O‘z navbatida har qanday tadqiqotning o‘z cheklovlari mavjud bo‘lib, ushbu tadqiqot ham bundan mustasno emas. Tadqiqotda foydalanilgan metodologiya va yondashuvlar, mavzuni yanada chuqurroq tahlil qilish uchun kelajakdagi tadqiqotlarda kengaytirilishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar, tanqidchilik va yozuvchilikning adabiyotdagi roli va ahamiyatini yanada aniqroq belgilashga yordam beradi.

5. Shoir va yozuvchilarning ijodiy erkinligi o‘z asarlarida jamiyatning turli qatlamlarini, insoniy munosabatlarni va hayotning murakkabliklarini aks ettirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yozuvchilar tanqidchilarning fikrlarini inobatga olib, o‘z uslublarini takomillashtirish va yangi g‘oyalarni yaratish yo‘lida harakat qiladilar. Bu esa, adabiyotning doimiy rivojlanishini ta’minlaydi.

6. Tadqiqotning kelajakdagi yo‘nalishlari adabiy tanqid va badiiy ijodning adabiyotdagi roli va ahamiyatini yanada aniqroq belgilashga yordam beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar, tanqidchilik va yozuvchilikning adabiy jarayondagi ta’sirini yanada chuqurroq tahlil qilish va ularning adabiyotning rivojlanishidagi rolini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi.

Mavzuning umumiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, adabiy tanqid va badiiy ijod o‘rtasidagi munosabatlar adabiyotning rivojlanishi va ijodiy jarayonning muhim qismidir. Tanqidchilik tarixi va uning zamonaviy uslublari, adabiyotni tahlil qilishda yangi perspektivalarni ochib berdi va yozuvchilarning ijodiy izlanishlarini rag‘batlantirishga yordam berdi. Shuningdek, bugungi kunda tanqidchilik adabiyotning turli janrlarini va uslublarini, shuningdek, adabiy asarlarning jamiyatdagi roli va ahamiyatini chuqurroq tushunish uchun zarur bo‘lgan murakkab va ko‘p qirrali sohaga aylanib bormoqda. Tanqidchilikning yangi yondashuvlari adabiyotni yanada boyitishda va ijodiy jarayonni rag‘batlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Badiiy mahorat esa har bir ijodkor uchun noyob va shaxsiy tajriba hisoblanadi. Yozuvchilar o‘zlarining asarlarida jamiyatning turli qatlamlarini, insoniy munosabatlarni va hayotning murakkabliklarini aks ettirish orqali, o‘quvchilarni o‘ylashga va hissiyotlarni boshdan kechirishga undaydilar. Natijada, “…adabiy tanqid va badiiy ijod o‘rtasidagi munosabatlar adabiyotning sifatini oshirishda va ijodkorlarning mahoratini toblashda muhim rol o‘ynaydi[1]”. Bu o‘zaro ta’sir, adabiyotning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega va ijodiy jarayonning turli jihatlarini o‘rganishga imkon beradi. Shu bilan birga, zamonaviy tanqidchilikning o‘zgaruvchanligi va yangi uslublari, adabiyotning kelajakdagi rivojlanishiga hissa qo‘shadi va ijodkorlarning mahoratini toblashda davom etadi. Badiiy ijod esa insoniy tajriba va kuzatishlarni ijodiy ifoda etishning vositasi sifatida, doimo o‘zgarib turadi

Adabiy tanqid va badiiy ijodning kelajagi ularning o‘zaro munosabatlari va adabiyotshunoslikdagi o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy texnologiyalar va media vositalarining rivojlanishi bilan bir qatorda, quyidagi omillar kelajakda adabiy tanqid va badiiy ijodning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin:

– Texnologik tendentsiyalar: Elektron kitoblar, audiokitoblar va onlayn nashrlar kabi yangi formatlar, yozuvchilik va tanqidchilikning kelajakdagi yo‘nalishlarini belgilaydi. Shuningdek, sun’iy intellekt va algoritmik tanqid usullari ham badiiy asarlarni tahlil

[1] Eliot, T.S. The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism. Methuen, 1920. pp. 112-134.

qilishda yangi imkoniyatlar yaratadi.

– Globalizatsiya: Dunyo bo‘ylab madaniyatlararo almashinuvlar adabiy tanqid va badiiy ijodning global kontekstda rivojlanishiga yordam beradi. Bu turli madaniyatlar va tajribalarni o‘z ichiga olgan adabiy asarlarning yaratilishiga olib keladi.

– Ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar: Jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar, yozuvchilarning ijodiy mavzulari va tanqidchilarning tahlil metodologiyalariga ta’sir ko‘rsatadi.

– Adabiyotshunoslikdagi yangi nazariyalar:

Zamonaviy adabiyotshunoslikda yangi nazariyalar va yondashuvlar paydo bo‘lishi davom etadi, bu esa tanqid va yozuvchilikning kelajakdagi rivojlanishini shakllantiradi.

– O‘quvchi rolining o‘zgarishi: O‘quvchilarning o‘zgaruvchan talablari va kutishlari, yozuvchilarning ijodiy jarayoniga va tanqidchilarning tahliliga ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida aytish lozimki, “…adabiy tanqid va badiiy ijodning kelajagi shubhasiz, ijodiy izlanishlar va adabiyotning jamiyatdagi rolini yanada boyitishga qaratilgan bo‘ladi. Ular adabiyotning sifatini oshirishda va ijodkorlarning mahoratini toblashda muhim rol o‘ynaydi[1]” hamda adabiyotning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib qoladi, bu ikki hodisaning adabiy jarayondagi ta’sirini yanada chuqurroq tahlil qilish esa adabiyotning rivojlanishidagi rolini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi.

Rezyume. Ushbu maqolada adabiy tanqid va badiiy ijodning o‘zaro aloqasi masalalari o‘rganiladi. Tanqidchilikning tarixiy rivojlanishi va ijodkor mahoratining asosiy tamoyillarini tahlil qilgan holda, zamonaviy adabiyotda tanqidchilikning o‘zgaruvchan tabiatini va yozuvchilik jarayoniga ta’siri yoritib beriladi.

Resume. This article examines the relationship between literary criticism and artistic creativity. By examining the historical development of criticism and the fundamental principles of creative craft, the changing nature of criticism in modern literature and its impact on the writing process will be illuminated.

Резюме. В данной статье рассматривается взаимосвязь литературной критики и художественного творчества. Анализируя историческое развитие критики и основные принципы творческого мастерства, будет освещена меняющаяся природа критики в современной литературе и ее влияние на процесс письма.

[1] Gilbert, Sandra M., and Susan Gubar. The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination. Yale University Press, 1979. pp. 145-170.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ADABIY TA’LIMDA NAZARIY MA’LUMOTLAR – BADIIY MATN MAZMUNINI ANGLASHNING ASOSIY VOSITASI SIFATIDA

Raxmatullayeva Shaxodat Ziyotovna,
Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Oromova Nafosat Jo‘rayevna,
Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Badiiy bilimdonlik asarni teran tushunishga yordam beradi. Nazariy ma’lumotlar, adabiyot nazariyasining ta’limdagi ahamiyati haqida olimlar o‘z munosabatlarni bayon qilishgan. Bu borada professor Q.Yo‘ldoshev “Endilikda adabiyot nazariyasi bo‘yicha beriladigan bilimlar ham o‘quvchilar tafakkurini sinash va uni qiynash vositasi emas, balki badiiy asarni o‘qish va tahlil etishga ko‘mak beradigan ma’lumotlar tarzida qaraladigan bo‘ldi”[1]. To‘g‘ri ta’kidlangani kabi nazariy ma’lumotlardan unumli va o‘rinli foydalanish kerak. Bilimlarni tanlashning bosh mezoni uning foydalilik va amalda qo‘llanila olish darajasidir. “Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta’minlaydigan bilimlarni tushunamiz”.[2] Aslida ona tili ta’limi uchun aytilgan mazkur fikrlar adabiy ta’limda ham o‘quv materiallarini tanlashning mezoni bo‘la oladi.

S.A. Leonovning ta’rifiga ko‘ra: “Talqin – bu ma’noni mustaqil ravishda tushunish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat bo‘lib, badiiy asarda mujassamlangan azaliy falsafiy-axloqiy qadriyatlarning bugungi davrdagi ahamiyati, u asosida yaratilgan teatr va kino versiyalarini o‘qish uchun asos bo‘lishi mumkin”[3].

Q.Yo‘ldoshev adabiyotning muloqot-kommunikativ, baholash-aksiologik, tarbiyaviy-axloqiy, zavqlantirish-gedonistik hamda bilish-gnoseolik kabi vazifalarini qayd etadi. Ularni nomlanishiga qarab emas, balki tartiblashtirishning ham ma’no jihatdan ahamiyati va muhimlilik darajasiga urg‘u qaratadi. Olimning fikricha, “Adabiyotning funksiyalarini tayin etish va tasnif qilishda badiiy adabiyotning vazifasiga kirishi mumkin bo‘lgan deyarli barcha qirralarni hisobga olgan holda ish ko‘rish xolis ilmiy to‘xtamga kelish imkonini beradi. Buning uchun turlicha fikrlarni inkor etish o‘rniga ulardagi yetakchi sog‘lom jihatlarni imkon qadar birlashtirish yo‘lidan borish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilinganda, hodisaning ko‘proq belgilarini hisobga olish imkoni yuzaga keladi”[4]

O‘quvchilar muqaddima o‘rnini aniqlaganlaridan so‘ng, “voqeaning sodir bo‘lish o‘rni, shart-sharoiti bilan tanishtiruvchi qismiga nima deyiladi?” – degan savol o‘rtaga tashlanadi. Ekspozitsiya deyiladi,– degan javob olingach, hikoyadan shu o‘rinlarni aniqlash topshiriladi. O‘quvchilar hikoyadan Olimbek dodxoning sakkiz xotini, ularning hammasi katta xotin – Nodirmohbegim uyida o‘tirgani haqidagi jumlani topadilar. Asarda voqeaning dastlabki sodir bo‘lisj o‘rni Nodirmohbegim uyi ekani ma’lum bo‘ladi. Demak, ekspozisiyada kitobxon asar qahramonlari bilan tanisha va ularning shaxsiga qiziqa boshlaydi. Tugun ham o‘quvchini voqea rivoji tomon yetaklaydi.

Tugun – badiiy asardagi harakatning boshlanishi. Dodxoning darchani zichlab yopib, go‘riston haqidagi qilgan o‘ylari. Hikoyada mana shu o‘rinlardan boshlab, o‘quvchilarga asarning davomiga qiziqish uyg‘otadi. Voealar rivoji shamol bo‘yrani eshikka

[1] Йўлдошев Қ.Б. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1997. – Б. 77.

[2] Ғуломов А.., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик кўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи. 1996. – Б. 9.

[3] Леонов С.А. Литература. Интегрированные уроки. 8–9 классы: Пособые для учителя. – М.: Айрис, 2003. – 176 с.

[4] Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – 30 б.

kelib urishi bilan boshlanadi. Unsinning go‘ristonda o‘t yoqib, choy qaynatishi, Dodxo maymunining qiz yelkasiga chiqib olishi asarning eng shiddatli nuqtasi, ya’ni kulminatsiyasidir. Qizning qaytib kelishi, Dodxoning narigi uyga o‘tib ketishi, uyga borishi ma’lum bo‘lgani – yechim, Unsinning vafot etishi, Nodirmohbegimning uyni tashlab chiqishi, kunduzi Ganjiravonga jo‘natilgan xizmatkorning yo‘lda uchrashi hikoya xotimasi hisoblanadi. Shu kichik hikoya misolida sujet yo‘nalishining dinamik rivojlanishini kuzatish yo‘li bilan uning kompozitsiyasi o‘rganiladi.

Katta hajmdagi asar kompozitsiyasini o‘rganish uchun misol tariqasida yuqori sinflar uchun mo‘ljallangan 10-sinf adabiyot darsligida berilgan “O‘tkan kunlar” romanini kuzdan kechirish mumkin. Bunda dastlab nazariy ma’lumot berib olinadi, so‘ng o‘quvchilar asardan misol keltirishadi:

1. **Prolog** (gr.pro-old, avval, logos-so‘z) – muqaddima (arab. kirish, debocha, asarning dastlabki tushuntirish, boshlanish qismi ma’nolarini beradi)da yozuvchining niyati va maqsadi yoki tasvirlamoqchi bo‘lgan voqealarining qisqacha, siqiq tarzdagi izhori beriladi. Ba’zida asosiy voqeadan uzoq bo‘lgan, lekin keyinchalik shu voqeani oydinlashtiruvchi biron-bir ko‘rinish tasvirlanishi mumkin. Masalan, “O‘tgan kunlar” romanidagi prolog quyidagichadir:

“Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo‘ydik, bas, biz har bir yo‘sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o‘xshash dostonchiliq, ro‘monchiliq va hikoyachiliqlarda ham yangarishg‘a, xalqimizni shu zamonning “Tohir-Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod-Shirin” va “Bahromgo‘r”lari bilan tanishtirishga o‘zimizda majburiyat his etamiz. Yozmoqqa niyatlanganim ushbu-“O‘tkan kunlar”, yangi zamon ro‘monchilig‘i bilan tanishish yo‘lida kichkina bir tajriba, yana to‘g‘risi bir havasdir. Ma’lumki har bir ishning ham yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydonga chiqishi, ahillarning yetishmaklari ila sekin-asta tuzalib, takomilga yuz tutishi tabi’iy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturg‘on qusur va xatolardon cho‘chib turmadim. Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlik, deydilar. Shunga ko‘ra mavzu’ni moziydan, yaqin o‘tgan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo‘lg‘an keyingi “Xon zamonlari”dan belgiladim”.

2. Ekspozisiya (lat. Expositio-tushuntirish) – dastlabki holatda asarda yuz beruvchi voqealarning o‘rni, joyi, asar qahramonlarining harakatlariga turtki beruvchi dastlabki voqealar tasvirlanadi. “O‘tgan kunlar” ekspozisiyasiga diqqat qilaylik:

“1264-nchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakda shom azoni eshitiladur... Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilg‘an bu dongdor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to‘la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo‘shab hujralariga qaytqanlar, ko‘b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg‘ul, shuning uchun kunduzgiga qarag‘anda saroy jonlik: kishilarning shaqillashib so‘zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko‘kka ko‘targudek. Saroyning to‘rida boshqalarga qarag‘anda ko‘rkamroq bir hujra, anavi hujralarga kiyiz to‘shalgani holda, bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo‘z ko‘rpalar ko‘ringan bo‘lsa, munda ipak va adras ko‘rpalar, narigilarda qora chiroq sasig‘anda, bu hujrada sham’ yonadir, o‘zga hujralarda yengil tabi’atlik, serchaqchaq kishilar bo‘lg‘anida bu hujraning egasi ham boshqacha yaratilishda:

Og‘ir tabi’atlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshlik va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra, bino va jihoz yog‘idan, ham ega jihatidan diqqatni o‘ziga jalb etarlik edi. Qandog‘dur bir xayol ichida o‘lturg‘uchi bu yigit Toshkandning mashhur a’yonlaridan bo‘lg‘an Yusufbek hojining o‘g‘li – Otabek. Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan birovi darboza yonidagi kimdandir so‘radi:

- Otabek shu saroyga tushganmi?

Bizga tanish hujra ko‘rsatilishi bilan ular shu tomong‘a qarab yurdilar...”

Ko‘rinyaptiki, bu parchada A.Qodiriy voqealar kechadigan vaqtni, joyni, shart-sharoitni, asar qahramonlari Otabek, Yusufbek hoji, Ziyo shohichi, Rahmat, Homid, Hasanali sarguzashtlarining debochasi haqida ilk ma’lumotni beradi. Demak, ekspozisiyada kitobxon asar qahramonlari bilan tanishadi va ularning shaxsiga qiziqa boshlaydi.

3. Tugun – badiiy asardagi harakatning boshlanishi, konfliktning “urug‘i”. U ilk tarzda, “urug‘” shaklida ko‘ringan qarama-qarshilikni kuchaytiradi. Konfliktning boshlanish jarayonidan xabar beradi. “O‘tgan kunlar”dagi konfliktning “urug‘i” Otabek bilan Homid o‘rtasida sodir bo‘ladi. ular uylanish haqida bahslashadilar. Otabek “Oladurg‘on xotiningiz sizga muvofiq bo‘lishi barobarida er ham xoting‘a muvofiqut-tab’ bo‘lsin,” – desa, Homid “Xoting‘a muvofiq bo‘lish va bo‘lmasliqni unga keragi yo‘q, xotinlarg‘a “ er” degan ismning o‘zi kifoya...” – deydi. Otabek yakka muhabbatni yoqlasa, Homid ko‘p xotinlikni ma’qullaydi. Mirzakarimboy otlig‘ savdogarning “Shundog‘ ko‘hlikki, bu o‘rtada uning o‘xshashi bo‘lmas” qizi tilga olinganda “Homidning chehrasi buziladi”, toqatsizlanadi. Otabek esa “g‘ayriixtiyoriy bir tebranadi”, chayqaladi.

Otabekning Kumushga ishq qo‘yishi va Homidning ham Kumushdan umidvorligi to‘qnashgan joy – tugunni keltirib chiqaradi. Demak, tugun harakatni aniqlashtiradi, voqeaning asosli va shiddatli rivojlan-

ishiga turtki bo‘ladi, syujetning rivoj yo‘liga, qanday yechilishiga kitobxonni qiziqtiradi.

4. Voqea rivoji. Tugundan boshlab to kulminatsion cho‘qqigacha tasvirini topgan voqealar – voqea rivoji hisoblanadi. Voqea rivojida – obrazlarning o‘zaro munosabatlari (kurashlari, simpatiya va antipatiyalari) keng va batafsil tasvirlanadi, xarakterlarning qirralari baralla ochiladi, asarda aks ettiriluvchi muammo o‘zligini bo‘yi-basti bilan yaqqol ko‘rsatadi.

Masalan, “O‘tgan kunlar” romanida Otabek Kumushga uylanadi. Kumushdan benasib qolgan Homid tuhmat uyushtiradi: uning chaqimchiligi natijasida Otabek va Qutidor qamoqqa olinib, dorga osishga hukm qilinadilar. Gunohsizligi oshkor bo‘lib, dor yonidan qaytadilar. O‘zbek oyim tazyiqi (to‘g‘rirog‘i orzusi) tufayli Otabek Zaynabga uylanadi. Homid Otabek nomidan “taloq xati”ni uyushtiradi. Qutidor kuyovini darbozasi oldida “Uyatsizga manim uyimdan o‘rin yo‘q, uyatsiz bilan so‘zlashishga ham toqatim yo‘q” – deya quvlaydi. Kumush Komilbekka unashtiriladi. Komilbek o‘ldiriladi. Homidning siri fosh bo‘ladi. Otabek u bilan kurashishga bel bog‘laydi.

Yuzaki tarzda bayon etilgan ushbu voqealar – “O‘tgan kunlar” romanining voqea rivoji sanaladi: sof, beg‘ubor muhabbatning og‘riqli, ziddiyatli chigalliklari tobora avjlanib boradi, u rivojlangani, o‘sgani sayin – Otabek va Homid guruhi bilan bog‘liq obrazlar galereyasi olami o‘quvchi ko‘z o‘ngida yaqqol gavdalanadi.

5. Kulminatsiya (lat. Culmen- cho‘qqi) – syujet rivojining eng yuqori cho‘qqisi sanaladi. Bu “cho‘qqi”dan turib qarasak, asarda ishtirok etuvchi hamma obrazlarning qismati aniq ko‘rinadi: ular xarakteri to‘la-to‘kis ochiladi.

“O‘tgan kunlar”da Otabek bilan Homidning hayot-mamot kurashining yakuni, ya’ni Kumushni o‘g‘irlashga urinish kechasi Otabek tomonidan avval Mutal polvonni, so‘ng Sodiq tomtesharni, keyin Homid xotinbozni o‘ldirilishi – kulminasiya sanaladi. Ana shu voqeadan so‘ng, voqealar rivojlanishi xotimaga tomon yo‘naladi.

6. Yechimda-asar syujetidagi voqea va qahramonlar taqdiri hal qilinadi. Tugun yechiladi. Kurash xotima topadi. “Oqilona hayot” o‘zining adolatli hukmini chiqaradi. “O‘tgan kunlar”da Homid va uning hamtovoqlarining ayanchli o‘limi, Kumushning vafoti, Otabekning shahid bo‘lishi – yechimga dalolatdir.

7. Epilog (yunoncha. Epi – so‘ng, logos-co‘z) – xotima (ar. Biror narsaning oxiri, so‘ngi, tugashi, tamom bo‘lishi) syujetning asosiy voqealari tamom bo‘lsa-da, hamon taqdiri aniq bo‘lmagan ba’zi qahramonlarning qismati xotima topadi. “O‘tkan kunlar”dagi xotima shundaydir:

“Keyingi Marg‘ilon borishimda yaqin o‘rtoqlardan Yodgorbek to‘g‘risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o‘n to‘qquz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o‘g‘ul qolibdir. O‘g‘ullaridan bittasi bu kunda Marg‘ilonning mas’ul ishchilaridan bo‘lib, ikkinchisi Farg‘ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu-nishonsiz, o‘luk-tirigi ma’lum emas, deydilar”.

Shu o‘rinda nazariy ma’lumotlar orqali badiiy asar mavmunini tushunish, tushuntirishning quyidagi usullari mavjud (1-jadval):

1-jadval

T/R	Badiiy asar tahlilida adabiy-nazariy tushunchalarga tayanish usullari	Tayanch tushuncha	Natija
1.	Asar tahlilini tugundan boshlash usuli	Tugun haqida ma’lumot berish	O‘quvchi asar voqeasiga qiziqib qoladi
2.	Asar tahlilini kulminatsiyadan boshlash usuli	Kulminatsiya haqida ma’lumot berish	Yechim haqida qiziqa boshlaydi
3.	Asar tahlilini yechimdan boshlash usuli	Yechim haqida ma’lumot berish	Muammo nima bo‘lgani bilan qiziqib, mulohaza qila boshlaydi
4.	Asar tahlilini epigrafdan boshlash usuli	Epigraf haqida ma’lumot berish	Asar mazmuni haqida tasavvur hosil qiladi
5.	Asar tahlilini ekspozisiyadan boshlash usuli	Ekspozitsiya haqida ma’lumot berish	Voqea nima bilan tugashiga qiziqadi, taxminlar qila boshlaydi

1-jadval. **Badiiy asar mavmunini tushunish, tushuntirish usullari**

Adabiyot o‘qitishda matnni tahlil qilishdagi eng murakkab masalalardan biri – badiiy asar tilini o‘rganish masalasidir. Asar bilan tanishuv – ma’lum fikrlarni izchil ifodalab, shu fikrlar sistemasini asar holatiga keltirgan til bilan tanishuv demakdir. Asarni tahlil qilish – uning poetik tilini tahlil qilish demakdir.

Asar tahliliga oid barcha mashg‘ulotlarda shu asar tiliga ham turli yo‘l bilan to‘xtalib boriladi. Qahramonlarni o‘rganishda ham, reja tuzish yoki xarakteristika berishda ham, asar kompozitsiyasini o‘rganish yoki uning mazmuni va maqsadini aniqlashda ham asarning poetik tiliga murojaat qilmay, uni o‘rganmay turib nariga o‘tib bo‘lmaydi. Lekin shunga qaramay, yozuvchining badiiy mayoratini o‘rganish, matn mohiyatini to‘liq tushunish uchun asar tilini o‘rganish yuzasidan alohida darslar o‘tkazish lozim bo‘ladi. Bu maxsus darslardan kuzatiladigan asosiy maqsad – fikrni ifodalashdagi poetik tilning vazifasi va o‘rnini, ahamiyatini, shuningdek, yozuvchining o‘z fikrini ifodalashdagi nutq boyligini ko‘zdan kechirishdir. Asar tilini o‘rganishga bag‘ishlangan mashg‘ulot asar tahlili yuzasidan o‘tkaziladigan bir qancha mashg‘ulot turlariga nisbatan ancha murakkabdir.

Rezyume. Mazkur maqolada badiiy asar ustida ishlash, badiiy asar tahlilida adabiy-nazariy tushunchalarga tayanish usullari, asardagi kalit so‘zlar ustida ishlash usullari ilmiy asoslangan holda tahlil qilingan. Shuningdek, adabiy ta’limda nazariy ma’lumotlar – badiiy matn mazmunini anglashning asosiy vositasi ekanligi tahlilga tortilgan.

Resume. In this article, working on a work of art, methods of relying on literary and theoretical concepts in the analysis of a work of art, methods of working on key words in the work are scientifically based. It is also analyzed that theoretical information is the main means of understanding the content of an artistic text in literary education.

Резюме. В данной статье при работе над художественным произведением научно обоснованы приемы опоры на литературно-теоретические концепции при анализе художественного произведения, приемы работы над ключевыми словами в произведении. Также анализируется, что теоретическая информация является основным средством понимания содержания художественного текста в литературном образовании.

Termiz davlat universitetining 70 yillik yubileyiga

ПРОФЕССОР БЕКПЎЛАТ УМУРҚУЛОВНИНГ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР

Рўзиқул Мустафоқулов,
Термиз давлат университети доценти, филология фанлари номзоди

Илм, фан оламига ўндан зиёд фан докторлари, элликка яқин фан номзодлари, фалсафа докторлари ҳамда беш нафар ёзувчи-шоирлар етказиб берган Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Мачай қишлоғида филология фанлари доктори, профессор Бекпўлат Умурқулов 1949 йилнинг 25 мартида таваллуд топган.

Бекпўлат Умурқулов ўрта мактабни тугатиб, 1967 йили Низомий номли Тошкент давлат педагогика институтининг 1-курс талабаси бўлди. Уни 1971 йили тугатиб, 1971 йилнинг август ойидан, 1972 йилнинг май ойигача Гагарин (ҳозирги Музработ) туманида “Меҳнат зафари” газетасида катта адабий ходим бўлиб ишлади. 1972 йилнинг май ойидан 1973 йилнинг июнь ойигача ҳарбий хизматда йигитлик бурчини адо этди. 1973-1976 йиллар давомида Гагарин (ҳозирги Музрабод) туманидаги 1-ўрта мактабда она тили ва адабиёти фанидан ўқувчиларга сабоқ берди. 1976 йилдан 1987 йилгача Ўзбекистон фанлар академияси А.С.Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида ишлаган.

Б.Умурқулов 1987 йили М. Т. Ойбек номидаги Термиз давлат педагогика институтининг (ҳозирги Термиз давлат университети) ўзбек тилшунослиги кафедрасида ўқитувчи, 1988 йилдан “Бошланғич таълим, тиллар адабиёти” кафедраси катта ўқитувчиси, педагогика факультети деканининг илмий ишлари бўйича ўринбосари бўлиб фаолият кўрсатди.

Ўзбек тили ҳақидаги, унинг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари тўғрисидаги билимлар, бўлажак олимни йирик тилшунос олимлар В.В.Радлов, С.Е.Малов, А.К.Бороков, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.М.Шчербак В.В.Виноградов, А.И.Ефимов, Г.О.Винокур, В.П.Тригорыев кабилар билан бир қаторда Ғ.Абдураҳмонов, С.Усмонов, У.Турсунов, С.Муталлибов, Э.Фозилов, А.Рустамов, Ш.Шукуров, Б.Ўринбоев сингари ўзбек тилшунослари ижоди қизиқишини янада оширди. Айниқса, тил қонуниятларини, унинг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш имкониятлари олимнинг келажаги учун замин бўлиб хизмат қилди. Шахснинг камолоти йўлида адабий муҳит етакчи ўрин эгаллайди.

Бекпўлат Умурқуловнинг устозлари, сафдош дўстлари – Иброҳим Ҳаққулов, Сувон Мелиев, Шомирзо Турдимов, Низомиддин Маҳмудов, Дурдона Ҳудойберганова, Шуҳрат Кўчимов, Маърифат Йўлдошева (Маърифат-манавият), Боқижон Тўхлиев (шарқшунос), Нусратулла Жумаҳўжа, Абди Маматов, Дўстмамат Қулматов, Нурбой Жабборов, Бахтиёр Менглиев, Баҳодир Каримов, Ҳамидулла Дадабоев, Самижон Ашурбоев, Султонмурод Олим, Узоқ Жўрақулов. Вилоятлардан: андижонлик Дилмурод Қуронов, фарғоналик Алижон Мамажонов, қашқадарёлик Дамин Тўраев, Нафас Шодмонов, Бойназар Йўлдошев, Хўжамурод Жабборов, термизлик Бобоназар Муртазоев, Шариф Ёқубов, Шоҳиста Маҳмараимова, самарқандлик Ибодулла Мирзаев, Суюн Каримов, Азамат Пардаев, Азмиддин Носиров, Абдураим Туропов, Муслиҳиддин Муҳиддиновлар муҳитидан

озиқ олиб, улар сафида ижод қилаётган олим Бекпўлат Умурқулов бўлади.

Филология фанлари доктори, профессор, олим Бекпўлат Умурқуловнинг қаламига мансуб айрим илмий-ижодий фаолиятига назар ташлаб ўтамиз. “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” (Ҳаммуалифликда.Тошкент, “Фан” 1988) монографияси, “Лектор нутқи ва бадиий тил” (Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1981), “Сўз танлаш санъати” (Тошкент, “Ўзбекистон нашриёти, 1985) Поэтик нутқ лексикаси (тошкент 1980) китобнинг “Бадиий адабиётда сўз” (Тошкент, “Фан”, 1993), “Бадиий наср жозибаси” Тошкент “Муҳаррир”, (2021, “Савод ўргатиш методикаси” (Душанбе, 1994, ҳаммуаллифликда), “Ўзбек тили” (Термиз, “Жайҳун” 2000), “Ўзбек адабий адабий тили” (Ўқув қўлланма). Тошкент, “Янги аср авлоди” 2001), “Ҳозирги ўзбек адабий тили” (дарслик), Тошкент “Молия”, 2003. “Ҳозирги ўзбек адабий тилидан машқлар тўплами” (лотин тилида дарслик, Термиз, “Жайҳун”, 2007), “Ҳозирги ўзбек адабий тили (Термиз 2009) “Ўзбек тилининг амалий грамматикаси” (Термиз, 2018, ҳаммуаллифликда) каби дарслик ва ўқув қўлланмалар муаллифи. Шунингдек, 250 дан ортиқ илмий, илмий-оммабоп мақолалар муаллифи ҳамдир.

Республикамизда илмий, илмий-педагог кадрлар тайёрлашда ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда. Жумладан, унинг илмий раҳбарлигида 10 нафар фалсафа докторлари (PhD) тайёрланган.

У 2006 йилдан Antigue world халқаро илмий академиясининг профессори. 2021 йилдан 2024 йилгача Термиз давлат унивурситети қошидаги PhD.03/31.03.2021.Fil.78.04 рақамли илмий Кенгаш раиси сифатида фаолият юритди. 2022 йил профессор илмий унвонига эга бўлган, олим муҳаррирлигида 30 га яқин китоблар нашр этилди. Б.Умурқулов Республикамизда ва хорижий мамлакатларда нашр этиладиган бир қатор журналларнинг таҳрир ҳайъат аъзоси сифатида ҳам фаолият юритиб келмоқда. Жумладан, Самарқанд давлат университетида нашр этиладигн “Фан, таълим ва амалиёти интеграцияси” журналининг таҳрир ҳайъати аъзоси, “Сурхондарё: илм ва тафаккур” журнали илмий котиби, Термиз давлат университетида нашр этиладиган “Филологик тадқиқотлар: тил, адабиёт, таълим” журнали бош муҳаррири ўринбосари. Шунингдек, АҚШнинг Техас штатида нашр этиладиган филология, маданият ва тарих журнали таҳририят кенгаши аъзосидир.

Бекпўлат Умурқуловнинг бадиий матн таҳлилига бағишланган бир катор тадқиқотлари АҚШ, Англия, Малайзия, Ҳиндистон, Туркия, Бирлашган Араб Амирлиги давлатларида нашр этиладиган нуфузли журналларда чоп этилган. Бекпўлат Умурқулов 2023 йил 3-8-январ кунлари Ҳиндистонда ўтказилган “ASIAN socity for academic researching Linguistics English Literature Linguistics” мавзусидаги конференсияда маъруза қилди ҳамда 2023 йилнинг 22-29-апрел кунлари Бирлашган Араб Амирликларининг Дубай шаҳрида ўтказилган халқаро конференцияда ўз маърузаси билан қатнашди. Икки давлатнинг, икки миллатнинг тили ва тилшунослиги бўйича қимматли маълумотлар олиб келиб талабалар ва шогирдлар билан бўлишди.

Бекпўлат домла бундай илмий даражага ва илмий унвонларга осонгина эга бўлган эмас. У илм чорраҳаларидан осонгина ўтиб олгани йўқ. Бу тўсиқларни сабр-бардоши, куч-ғайрати билан, уйқусиз тунларни бедор ўтказиши билан енгиб ўтди ва ўтмоқда.

Устозлар изидан бориб, филология фанини янги қарашлар билан тўлдириб, уни бойитиб, чет эл тилшунослиги билан тенглаштириб, бу фаннинг янги-янги қирраларини очиб бораётган олим Бекпўлат Умурқулов Республикадагина эмас, чет элликларга ҳам танилиб улгурган.

Маълумки, адабий тил ва унинг меъёрлари ва қонуниятлари балоғатга етган, камолотга эришган кишининг шаклланиш жараёнида ўрганиб, ўзлаштириб олинади. Бунда айниқса, оила ва мактаб, олий ўқув юрти, адабий тилни эгаллаган шахслар, олимлар билан яқин алоқада бўлиб туриш ва улар кўмагида турли жанрдаги адабиётларни ўқиш, ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек адабий тили тарихи фани ўрганиладиган тил ҳодисаларининг турли томонларини қамраб олиши жиҳатидан кўп қирралидир. Бу эса илмий текширишнинг хилма-хил усулларидан (анъанавий, тарихий-қиёсий, тузилмали) фойдаланиш имкониятини беради. Демак, ўзбек адабий тили тарихи ўрганадиган соҳа бевосита ўзбек адабий тилидир. Шунинг учун адабий тил тарихи тараққиётининг маълум даврида тилнинг қандай ҳолатда эканлиги, хусусияти билан бир қаторда, тилда нималар юз бераётганини, қайси соҳалари ўзгарганлигини, қандай янги формалар пайдо бўлганини олим қунт билан ўрганади, мутолаа қилади.

Б. Умурқулов 1983 йилдан филология фанлари доктори Эрнест Бегматов раҳбарлигида “Ҳозирги ўзбек поэзиясининг лексик хусусиятлари” номли номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. У бу мавзуни ишлаш билан ўзбек тилшунослигининг долзарб, актуал масалаларидан бирини – бадиий асар тилини стили-

стик жиҳатидан ўрганиш масаласини қайта ўртага ташлади. Бадиий асар тилини стилистик режада ўрганиш соҳасида ўзбек тилшунослигида 60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошида бир қатор ишлар майдонга келганди. Аммо, бу соҳа мукаммал эмас эди.

“Ҳозирги ўзбек поэзиясининг лексик хусусиятлари”[1] мавзусининг долзарблиги шундан иборатки, аввало ўзбек шеъриятининг фаол қўлланадиган кўпгина сўз ва грамматик формалар, асосан, поэтик нутқ учун хос бўлиб, поэтик нутқ лексикани стилистик кесимда ўрганиш қуйидаги хулосалар чиқаришга имкон беради. “Аввало шуни қайд этиш лозимки”, дейди олим, – поэтик нутқ адабий нутқнинг асосий компонентларидан бири, бу нутқ тури образлилиги, эстетик таъсирчанлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шеърий нутқ адабий нутқнинг бир компоненти экан, ўз-ўзидан маълумки, унда адабий тил учун унумнормада бўлган лексик воситалар шубҳасиз қўлланилади. Шу билан бир қаторда ишда поэтик нутқнинг ўзига хос специфик хусисиятлари сўзларнинг маълум қатламининг шу нутқ учун табақаланишига ҳам олиб келади” – дея жонли мисоллар орқали асослаб беради.

Айниқса, поэтик нутқнинг хусусиятларидан бири, унинг анъанавийликка асосланишидир. Шу боисдан ҳам поэтик нутқ анъанавий лексик воситаларни – архаик ҳамда анъанавий маъно ифодаловчи сўзларни сақлаб қолувчи нутқ ҳисобланади. Ҳозирги шеъриятда турли услубий мақсадларга кўра фаол қўлланилаётган анъанавий сўзлар поэтик лексиканинг ҳам салмоқли қисмини ташкил қилган. Ушбу монографияда лексик қатлам соф поэтик бўёқдорлиги билан характерланиб, нутқнинг сербўёқлиги, эстетик таъсирчанлигини кучайтурувчи воситалардан бири сифатида хизмат қилиши қайд этилади. “Поэтик нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири поэтик фикрни бадиий-поэтик образлар тизими сифатида ифодаланишидир. Шу жиҳатдан поэтик нутқ бадиий нутқнинг бошқа турларидан қисман фарқланади. Поэтик нутқнинг синтактик қурилиши фикрни янада эмоционал, таъсирчан, ифодали ва образли ифодалаш имкониятини яратади”. Яна: “Поэзия тили бадиий адабиётнинг бошқа турлари каби бадиий таъсир кўрсатувчи тил. Бадиий таъсир кўрсатиш қўлами поэтик тил хусусиятлари натижасида янада кучаяди. Дарҳақиқат, *ўт, оташ* каби умумпоэтик метафоралар, *зангори, мовий, зилол* каби умумпоэтик сифатлашлар поэтик нутқнинг муҳим услубий воситаларидан биридир” дея ўз қараш ва фикрларини ўртага ташлайди.

Домланинг фикрича, ҳар қандай поэтик фикр маълум ўлчов асосида баён қилинади. Фикрнинг ифодалилиги қофия, оҳанг, мисраларнинг ўлчовдорликка асосланиши, гап бўлакларининг инверсияси каби ҳолатлар натижасида вужудга келади. Олим фикрларини қоришиқ ҳолда таҳлил орқали баён этади.

Монографияда адабиётшунослар, шоир ва ёзувчилар поэзия тили ҳақида тўхталиб, “...поэзия тили сўз формалари ва сўз вариантлари учун эркин тил. Поэтик тизилманинг бузилмаслиги учун айниқса, ҳижолар талаби билан, поэзия тилида сўзлар кам бўғинли, қисқарган кўринишда фаол қўлланилади” дея ҳукм чиқаради.

Б.Умурқулов нафақат тилшуносликда, балки адбиётшунослик нуқтаи назаридан ҳам поэзия тилини асосли ёритиб беришга эътибор қаратади. “Умуман, ҳозирги ўзбек поэзияси тилида қўлланилиб, стилистик функция бажарувчи анъанавий поэтик сўзлар, поэтик оттенкаси мавжуд бўлган поэтизмлар, барқарор эмоционал-экспрессив оттенкаси мавжуд сўзлар, бир қатор шаклан ихчам, талаффузи қулай жозибадор сўзлар услубий жиҳатдан поэтик нутқ учун табақаланган бўлиб, ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган бундай сўзлар ўзбек тилининг поэтик лексикасини ташкил қилган. Поэтик лексика, шеърий текстларда кўчма маъно ҳосил қилувчи сўзларни, образли сўз бирикмаларини, шунингдек, версификацион вариантларни ҳам қамраб олади. Бу воситаларнинг ҳаммаси бир бутун ҳолда поэтик нутқнинг специфик хусусиятларини юзага чиқаришга хизмат қилади»[2], дея поэтик нутқ учун хосланган луғавий воситалар ҳақида муҳим хулосага келади. Лексик воситаларнинг шу нутқ жараёнида бажарадиган вазифасини, уларни нутқнинг ушбу турида фаол қўлланиш сабабларини ўрганиш долзарб масалалардан бири эканлигига батафсил тўхталиб ўтади.

Бадиий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилиш филология илмининг энг муҳим масалаларидан бири бўлганидек, адабий тил тараққиёт йўлларини аниқлаб беришда ҳам чуқур аҳамияга эга.Чунки бадиий адабиёт тили адабий тилнинг асосини ташкил қилувчи умумлингвистик масалалардан бири ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослигида бадиий адабиёт тилини кенг ўрганилаётган аспектлардан бири лексик-стилистик аспект бўлиб, бадиий асар тилини бу усулда ўрганиш тилшунослик учун қанчалик аҳамиятли бўлса, адабиётшунослик учун ҳам

[1] Умурқулов Б. “Поэтик нутқ лексикаси” номли монографияси (ЎзССР “фан” нашриёти, Тошкент-1990)

[2] Умурқулов Б. “Поэтик нутқ лексикаси” номли монографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

шунчалик муҳим. Тил воситаси бадиий асарда фикр, тушунча ифодаловчи бирлик сифатида чегараланиб қолмайди, балки бадиий асар асосини ташкил қилувчи образлиликка хизмат қилади. Бадиий асарнинг мазмуни, ғояси ана шу образли тил туфайли вужудга келиши натижасида асарнинг эстетик моҳияти ошади. Шунга кўра, бадиий адабиёт тили образли тил бўлиб, коммуникатив функция бажариш билан бирга, кишига эстетик завқ ҳам бағишлайди. Б.Умурқулов бадиий адабиёт тили адабий тилга бевосита таъсир қилиб, тил маданиятининг ўсишини, ривожланиб боришини таъминлаб туришини исботлаб беради. Шундай экан, бадиий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилиш ўзига хос назарий ва амалий аҳамиятга эга. Б.Умурқулов бадиий адабиёт тилини ўрганишда таниқли олимлар ижодига марожаат қилади ва рус тилшунослигида бадиий адабиёт тилини ўрганишга бағишланган қўплаб йирик ишларга ижодий ёндашади.

Бу соҳадаги йирик тадқиқотлар сифатида академик В.В.Виноградов, профессор А.И.Ефимовнинг бир қатор ишларини кўрсатиш мумкин. Бу ишларда бадиий адабиёт тили, уни ўрганиш ва таҳлил қилишнинг назарий масалалари атрофлича баён қилинганлиги эътироф этилади.[1]

Муаллифнинг фикрига қўшилган ҳолда сўз ва унинг қадр-қиммати, сўзни увол қилмаслик ҳақида икки оғиз фикр билдириб ўтишни маъқул кўрдим.

Айтадиларки, барча нарсанинг аввалида сўз туради. Сўз инсонни тарбиялайди, камолга етказади. Сўз неча минг йилларнинг ибратли воқеаларини, сабоқларини, фойдали жиҳатларини авлодларга етказади. Хусусан, бадиий адабиёт шаклидаги сўз оламшумул ишларни қилишга қурблидир. У хоҳ ёзма адабиёт бўлсин, хоҳ оғзаки ижодиёт шаклида бўлсин, неча-неча авлод вакилларини тарбиялайди, ҳам жисмонан, ҳам руҳан қувватли қилади. Шу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, олимнинг сўз ҳақидаги ҳайратомуз даражада улкан ишларни амалга оширганига иқрор бўламиз.

Тадқиқотчининг илм йўли чорраҳасидаги яна бир асарига назар ташлаймиз: “**Бадиий адабиётда сўз”**[2] асарида шундай фикрлар келтирилади: “Ўзбек тилшунослигининг долзарб мавзуларидан бири адабиётнинг тили, ўзига хос хусусиятларининг ёритилишига алоҳида эътибор қаратади бадиий адабиёт тили бугунги куннинг долзарб мавзуларидан бири, унга бўлган қизиқиш кенгайиб боришига қарамай, олим намуна қилиб кўрсатгунигача бўлган вақтда ҳеч бир тадқиқот иши майдонга келгани йўқ эди. Шу боис ҳам ўзбек тилшунослигида *бадиий адабиёт* тили тушунчаси кенг қамровли, тўла ифодасини топган эмас”. Бекпўлат Умурқуловнинг китобида эса бадиий адабиёт тилининг ҳар бир меъёри ўз ифодаси нуқтаи назаридан батафсил таҳлилга эга.

Бекпўлат Умурқуловнинг қаламига мансуб дарслик, қўлланма ва методик асарларидан, икки юзга яқин мақолаларидан ўқувчилар янги бир фикр янги далил ва асосларни илғаб олишади.

Бу фикрни қўллаб-қувватлаган ҳолда ТерДУ Бошланғич таълим кафедраси педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Феруза Хайитова шундай маълумот беради. “Мен устозимизнинг қаламига мансуб она тили ва адабиётга тааллуқли дарслик, қўлланма ва абутуриентларга ёрдам китоблари билан таниш бўлганман. Университетда бевосита домланинг қизиқарли мунозарали-маърузаларидан мактаб ўқувчилик даврларидан бевосита баҳраманд бўлганман. Ҳақиқаттан ҳам *ирода*, *эътиқод* деган тушунчага кундалик ҳаётимиз жараёнида деярли ҳар куни дуч келамиз. Аммо уларнинг ҳақиқий соҳиблари кимлар, деган саволга бир оз ўйланиб, мулоҳаза юритиб жавоб берамиз. Негаки, ушбу кишилар ҳаёт ва меҳнат фаолияти жараёнида барча қийинчилик, синовларни метиндек иродаси ҳамда мустаҳкам эътиқоди билан енгиб ўтишлари зарур бўлади. Ўз навбатида бундай кишилар жамият ривожида ҳам фаол қатнашиб, ўзларининг тўғри сўзлилиги, қатъиятлилиги, ҳар бир юмушни виждонан, масъулият билан бажаришлари туфайли обрў-эътибор қозонадилар.

Илм йўлида ҳормай-толмай, қизғин меҳнат қилаётган устоз Бекпўлат Умурқулов домланинг ижодий палласида биз билан бир сафда хизмат қилаётгани ҳақида бораётганда эса, ҳеч иккиланмай, у кишини ирода ва эътиқодга суянган олим, устозлик оламида яшаган инсон дея оламиз.

Бекпўлат Умурқулов 6 нафар фарзанд ва кўплаб шогирдларни жамият хизмати, эл-юрт кори учун тарбиялаб бераётган фидоий инсондир. Бу борада у кишига ота-онасининг ўгитлари, ҳаётий тажриба ва ниҳоят Оллоҳ томонидан ато этилган ақл-идрок қўл келди, десак адашмаймиз. Инчунун, биз буни домла билан бўлган узоқ суҳбатлар, ота-онасини яқиндан билган кишилар билан сўзлашув жараёнида ҳам кузатганмиз”.[3]

Бекпўлат Умурқуловнинг нуфузли олимлар билан баҳслари поэтика ҳақидаги фикрлари бадиий адабиёт тилининг кенг кўламдаги тадқиқот объекти эканлигини кенг қамровли далиллар асосида

[1] Умурқулов Б. “Поэтик нутқ лексикаси” номли монографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

[2] Умурқулов Б. Бадиий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 27.

[3] 2022 йил 15 августдаги суҳбатдан.

исботлаб беради.

Олим ўз фикрлари ва дунёқарашини бошқа академик ва олимлар фикр-мулоҳазалари билан таққослаб, танланган мавзуни ёритишга ҳаракат қилади. Масалан, “Академик В.В.Виноградов бадиий адабиёт тилини филология фанининг бир-бири билан фарқли равишда тилшунослик ва адабиётшунослик аспектида ўрганилиши лозим бўлган объект деб ҳисобласа, П.Григорьев бадиий адабиёт тили лингвопоэтик тадқиқотлар учун асосий объект бўлганидек, лингвистик поэтика учун ҳам объект бўлиб қолишини такидлайди”[1].

Бадиий адабиёт тили лексикасини услубий нуқтаи назардан ўрганишда муаллиф қуйидагиларга эътибор беришни лозим топади: “Бадиий адабиёт тили лексик жиҳатдан қамровдор бўлиб, бу кенг қамровлик бадиий нутқнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Бадиий адабиёт тили нуқтнинг барча шаклларини адабий тил билан боғлаб турувчи тилнинг алоҳида кўриниши бўлганлиги учун унда барча нутқ услубига хос воситалардан фойдаланилади. Бадиий адабиёт ҳаётни бадиий акс эттириш формаси. Унда кишилар, характер, маълум давр ва муайян ҳаётий воқеалар тасвирланади. Бу ҳол бадиий адабиёт тилида турли луғавий қатламларга оид сўзлар – умумистеъмол сўзлари, эскирган сўзлар, касб-ҳунарга оид сўзлар ва диалектизмларнинг кенг миқёсда қўлланишига олиб келади. Бадиий адабиёт тили кенг функцияли тил. Шунингдек, бадиий нутқ ёзма нутқ турлари орасида лексик-грамматик воситалари, нутқ қурилиши жиҳатидан ажралиб турувчи нутқдир. Бадиий нутқнинг бу алоҳидалиги лексик жиҳатдан, унинг таянч сўзлари бадиий китобий сўзлар бадиий адабиёт тили жараёнида турли услубий имкониятларни”[2] вужудга келтирувчи манба эканлиги билан характерланади, дея ҳукм чиқаради.

“Дарҳақиқат, бадиий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилиш, долзарб муамоллардан бири, зеро, бадиий адабиёт тили адабий тил тараққиёти йўлларини аниқлаб беришда ҳам чуқур аҳамиятга эга. Чунки бадиий адабиёт тили адабий тилни ривожлантирувчи манбалардан бири бўлганидек, адабий нормани шакллантириб борувчи адабий тил учун янги норматив воситаларни тавсия этувчи тилдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, бадиий адабиёт тилини ўрганиш умумлингвистик масалалардан бири ҳисобланади”, деб хулосалайди.

Бадиий асарни таҳлил ва талқин қилиш учун юқорида таъкидлаганимиздек, домлада илм қувати, илм салоҳияти илмнинг моҳиятини, мазмунини англаш салоҳияти бор. Тўғри, кўплаб олимлар Ҳамид Олимжон шеъриятининг таҳлил ва талқинига қўл урган, Б.Умрқулов эса шеъриятдаги жозибадор узукка кўз қўйгандек, қофия санъатини синчковлик билан таҳлил қилган. Ҳамид Олимжон достонларидаги эҳтиросли қофиялар таҳлили билан таҳлилчининг эҳтиросли қўшилиб, чатишиб кетганини англаймиз.

Ўзбек адабиётининг улкан сиймоларидан бири сифатида ижоди тадқиқотчилар томонидан кенг кўламда ўрганилаётган ижодкорлардан бири Ҳамид Олимжондир. Зеро, шоир шеърияти чуқур мазмунга, гўзал ифодаларга бойлиги билан бир қаторда, шеърий санъатлар қўлланишининг мукаммаллиги билан ҳам ажралиб туради. Ана шундай санъатлардан бири – шеърият учун муҳим ҳисобланган қофия санъатидир.

Қисқа ва сермазмун ижодининг самараси сифатида халқимиз учун катта мерос қолдирган ижодкор Ҳамид Олимжон достонлари материаллари асосида тайёрланган “**Шоирнинг қофия санъати**”[3] номли монографияси нашр этилди. Бунгача Бекпўлат Умурқулов бадиий асар тилини таҳлил қилиш масалалари бўйича 100 дан ортиқ илмий мақолалар ёзиб, нашр эттирган.

Ҳамид Олимжон барча шеърий санъаткорлар сингари қофияга ҳам алоҳида эътибор қаратиб, унинг бетакрорлигидан фойдаланган. Ушбу китобда шоирнинг қофия тузишдаги маҳоратини йирик ҳажмдаги асалари мисолида таҳлил этишга ҳаракат қилинган.

“Шоирнинг қофия санъатида” таҳлилчи ўз фикрини қуйидагича давом эттиради: “Аслида бир хил такрорланган сўзлар қофияланмайди. Бу ҳолат радифлардан ҳам кўзга яққол ташланиб туради. Бир хил сўзлар маъно жиҳатидан ҳам товуш жиҳатдан ҳам тенг бўлса, улар қофияланмайди. Агар бир хил сўзлар товуш жиҳатдан фарқланмаса-ю, маъно жиҳатдан фарқланса, улар бекаму-кўст қофиядошликни таъминлай олади. Юқоридаги *ёқар* сўзи ана шундай маъно фарқлашга эга. Бу сўз биринчи мисрада “кўнглига ёқмоқ” маъносини ифодаласа, кейинги мисрада “оловда ёқмоқ” маъносини воқелантирган. Ана шу шакл-дошлик хусусиятига асосланган ҳолда уларни қофиядош деб ҳисоблаш жоиздир.

Иккинчи бўлимнинг учунчи қисми сўзларнинг қуйидагича қофиядошлигига эга.

[1] Умурқулов Б. Бадиий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993. – 129 б.

[2] Умурқулов Б. Бадиий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993. – 129 б.

[3] Umurqulov B, Umurqulov Z, Raximova U. Shoirning qofiya san’ati. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016.

Ўзак ва ўзак

Кун-тун
Солмишдир-олмишдир.
Ўзак ва қўшимча
билмаст-маст
тайёрланар-ёнар,
хабардор-бардор.

Бу бўлимдаги 10 мисрадан 4 таси ўзак ва ўзак, 6 таси ўзак ва қўшимча типида қофияланган. Юқоридагилардан кўринадики, “Зайнаб ва Омон” достонида қофияси асосан ўзак ва ўзак кўринишидаги қофиядошликка асосланилган. Дарҳақиқат, биринчи бўлимдаги ҳамма қисмларда, иккинчи ва учинчи бўлимларнинг кўпгина қисмларида қофия ўзак ва ўзак типидаги кўринишга эгадир”[1].

Ҳамид Олимжон моҳир сўз устаси. У сўз танлаш ва уни ўрнида қўллашга алоҳида аҳамият берган. Бу ҳолат шоир асарларида тўлиқ ва жарангдор қофиядошликни таъминлашга ҳам олиб келган. Маълумки, тўлиқ ва жарангдор қофиядошликка эришиш ўз-ўзидан бўлавермайдиган мураккаб жараён. Бу жараён турли воситаларни излашни, товушдош сўзларни танлай билишни талаб қилади.

Ҳ.Олимжон турли воситалардан фойдалана олганлиги учун ўз асарларида тўлиқ ва жарангдор қофиядошликни таъминлашга эришган. Чунончи, сўзларни шакл ва вариантлардан, шакл ва маъно муносабатлари ҳамда товушдошлигидан маҳорат билан фойдаланиши мукаммал қофиялар яратилишига олиб келган. Масалан, шоир ижодида *мен, сен, у* олмошларининг *ман, сан, ул* поэтик вариантлари қофиядошлик мақсадида анча фаол қўлланилган.

Бунёд келган замон ул,
Шодликка тўлди буткул.
“Семурғ ва Паризод” достонидан”
Нафратим бордур санга
Ўзинг ўйлаб кўр танга.
“Ойгул билан Бахтиёр” достонидан

Шоир қофиядошликни, шунингдек, мисралардаги ҳижолар мутаносиблигини тахминлаш мақсадида турли қисқартма шаклларни қўллайди. Шоир қўллаган қисқартма шакллар орасида шеъриятда қадимдан ишлатилиб келган *бўб//бўп, гар, чун* каби қисқартмалар бўлганидек, шоирнинг ўзи ҳам бир қатор сўзларни қисқартириб қўллайди. Масалан, *кучини, йиқитармиз* сўзларининг *кучин, йиқармиз* шакллари қофия ташкил қилиш мақсадида Ҳ.Олимжоннинг индивидуал услубига хосдир.

Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим.
Сеза олардим кучин,
Кўпи ёлғон кўпи чин.

* * *

Лекин бу гал бўлмади,
Аммо тилак ўлмади.
Бир кун сани йиқармиз
Ва қабрга тиқармиз.[2]
“Ойгул билан Бахтиёр” достонидан

Бу ҳар икки тўртлик маснавий шаклида қофияланган. Олдинги тўртликдаги *чин* сўзи билан тўлиқ қофиядошликни таъминлаш учун *кучини* сўзи *кучин* шаклида қисқартириб қўлланса, иккинчи тўртликда *тиқармиз* сўзига қофиялаш учун *йиқитармиз* сўзи *йиқармиз* шаклида қўлланган. Сўзни бундай ўзгартириб қўллашда унинг нутқда бирор нутқий вазифа бажариши кўзда тутилади. Агар нутқ жараёнида сўз бирор нутқий вазифа бажармаса, унда сўзни қисқартириб ёки бирор бир шаклда ишлатишнинг ҳожати қолмайди. Бу ҳолатда сўз ўта сунъийлаштирилгандек, норматив нутқ учун ҳам ноўриндир. Юқорида қисқартирилиб қўлланилган сўзлар ушбу нутқда ҳам, қофиядошликни, ҳам ҳижолар мавофиқлигини таъминлаган”[3].

Олимнинг таъкидлашича, “Ҳамид Олимжон достонларида қофия шеърий мисраларининг ритмик бўлинишини таъминлаб, уларни ўзаро боғлаб, мусиқийлигини кучайтирган. Шунингдек, қофия жараёни орқали шоир ўзбек тилида бой оҳангдош сўзлар силсиласи мавжуд эканлигини кўрсата олган”лигини маҳорат билан таҳлилга олган.

Аждодларимиздан бизгача етиб келган сўз ҳақидаги фикрларига эътибор каратамиз. “Оламда сўз кўп. Унинг ҳаммасини жамлашга инсон ва унинг ақл-идрокининг қурби етмайди. Аммо керакли сўзларни айтиш учун уни мажбурлаш шарт эмас. Шоир шундан кейин ўгит қилиб, отадан қоладиган

[1] Umurqulov B, Umurqulov Z, Raximova U. Shoirning qofiya san’ati. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016.

[2] Umurqulov B, Umurqulov Z, Raximova U. Shoirning qofiya san’ati. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016.

[3] Umurqulov B, Umurqulov Z, Raximova U. Shoirning qofiya san’ati. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016.

мероslардан бўлган олтин-кумуш билан сўзни солиштириб, сўзнинг улуғлигини, бебаҳо бойлик эканлигини таъкидлайди:

Кумуш ишга тушса олқинар, туғар,
Сўзим ишга тушса, олтинлар тўкар"[1].

Демак, ушбу ўгитга кўра, кишидан кишига, авлодларга қоладиган мерослarнинг аълоси – сўз. Унга амал қилиш минг-минг фойда ва наф келтиради.

Ўзак ва ўзак

Кунларимда – тунларимда Жони – хони
Дамлар – гиламлар қонида - исёнида
Қанотлар – отлар кунлар - тунлар
Қиссаси – хиссаси бошини - ёшини
Тортар – ортар ўлимдан - зулмдан
Кучин – кечин андиша - теша
Томонда – замонда косов - ёв
Элда – сэлда отинлар - хотинлар
Қоқди – ёқди соқол - чол
Ор – дор Қон – замон
Ботди – ётди

Фикрларимизни домланинг **"Поэтик нутқ лексикаси"** монографиясига қаратамиз:
Мен илк бор дунёнинг харитасида,
Олтин узук янглиғ ўлкамни кўрдим.
Заминнинг дўппидек бир палласида
Ҳилолий нусха гул –
Бу менинг юртим[2]!

Бу парчадаги қатор-қатор ўхшатишлар, шоир ифодаламоқчи бўлган фикрининг сербўёқлигини уюштирганидек, *ҳилолий* оккозионализми ҳам ифода хусусиятига кўра ушбу шеърий парчанинг умумий руҳига мос топиб ишлатилган. Шеър руҳига мос сўзлар, жозибадор фикрлар топиб, таҳлил қилганлиги ҳам шерга ярашиб тушган.

"Шоир Ўзбекистонни гулга қиёс қилади" дейди олим. У шунчаки оддий гул эмас, ҳилолий нусҳа гул. *Ҳилол* сўзи "Уч кунлик ой маъноси"да қўлланган, шу сўз таркибидаги *-ий* қўшимчаси ўхшатиш ҳосил қилган. Ойнинг энг гўзал даврига Ўзбекистоннинг қиёсланиши натижасида фикрий образлик кучайтирилган.

Худди шу усулда оккозионал сўз ясалганини А.Ориповнинг "Райҳон" шеърига ҳам эътибор қаратади: *Саҳрода сарбонларнинг оқарган сўнгаклари жаҳаннамий дашт ўзра ялтираб турган сароб* … "А.Орипов ўз шеъриятида Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжонларга хос бўлган оккозионал сўзлар яратган. Чунончи, *замондош, ўлкадош, елкадош, югурик, хотирот, маним* сўзлари Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон шеъриятида учрайди. А.Орипов бу сўзларни ўз ижодида қўллаб, устозлар анъанасини давом эттирган. Поэтик нутқда бу хилдаги сўзларнинг фаоллашиши учун А.Орипов поэзияси маълум босқич вазифасини ўташи ҳам мумкин" деган хулосага келади.

"Ойгул билан Бахтиёр" достонининг биринчи ва иккинчи бўлимларида хам ўзак ва ўзак типидаги қофиялар асос эканлигини кўриш мумкин. Шоир қофия санъатининг ниҳоятда мукаммал эканлигини исботлаб берган. Шунингдек, олимнинг синчковлик билан шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг учта достонининг қофияланишини таҳлил қилиб чиққанлига эътиборимизни қаратамиз.

Бекпўлат Умурқуловнинг "**Бадиий нутқ жозибаси"**[3] китобида бадиий нутқнинг лингвистик хусусиятлари, бадиий нутқда бадиий эстетик моҳиятнинг намоён бўлиши бадиий наср материаллари асосида луғавий-услубий жиҳатдан таҳлил қилинган. Унда ўзбек бадиий насри ўзбек тили луғавий бойликларини кенг қамраб олувчи нутқ экани, бу ҳол ўз моҳиятига кўра, ижодкорга образли нутқ яратиш учун имкон бериши, бундай нутқнинг юзага келтиришда индивидуал қўлланишлар, кўчма маънолар, синонимлар, сўз вариантлари каби луғавий бирликлар ёритиб ўтилганлиги келтирилади.

[1] Umurqulov B, Umurqulov Z, Raximova U. Shoirning qofiya san'ati, Adabiyot Uchqunlari. Toshkent, 2016.

[2] Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент, 1990.

[3] Умурқулов Б. Бадиий наср жозибаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2021.

Мен дўстимнинг адабиётга, санъатга ёшликдан бўлган қайноқ муҳаббати бекорга кетмаганидан, республика филология фанимизнинг улкан заҳматкаш намояндаси бўлиб етиишганидан ўзимда йўқ хўрсандман. Айни пайтлар олимнинг етуклик босқичига дадил кўтарилганлигидан далолат берувчи илмий босқич деб биламан.

Олимнинг фаолиятида турли масалалар ёритилган талай асарлари ҳам борки, улар республикамизда филология илмини бойитишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Жумладан, адабиётнинг фахри, Ҳамид Олимжоннинг “Зайнаб ва Омон”, “Семурғ ва паризод”, “Бунёднинг жанги” каби достонларини синчковлик билан таҳлилга олган.

Тадқиқотчи маҳоратини кўрсатиш борасида, бадиий сўз сеҳрининг серқирра жилосини, санъаткорона нафис очиш жиҳатидан Ҳамид Олимжон ижодига бағишлаган тадқиқоти кўпчилик касбдош ва адабиёт ихлосмандлари оғзига тушганида кўп гап бор. В.Г.Белинскийнинг айтганидек, “Истеъдодга ҳурматсизлик – нодонлик аломати”. Негаки, талант халқ мулки, уни авайлаш керак. Одатда, истеъдод билан ёзилган бадиий асар, катта-кичиклиги ва муаллифнинг ёшидан, жанридан қатъий назар, бир умрга ўлмас, оригинал, ҳамиша ардоқли, демакки, классик намуна бўлиб қолади. Бундай асарларни Ҳамид Олимжон, Абдулла Қодирийдан тортиб Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов сингари истеъдод эгалари қаламига мансуб сўз санъати намуналарида кўп учратамиз. Худди шундай моҳиятга молик намуналар бадиий сўз санъати борасидагина эмас, илмий кашфиёт бобида фан билан бадиий ижодни бир-бирига боғлашнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади.

“Ўрта мактабнинг юқори синфларида ўқиб юрган чоғларимизда домла “Ҳозирги ўзбек адабий тили, кирилл ва лотин алфавитидаги ўқув қўлланма ва дарслигининг яратувчилардан бири сифатида меҳримизни орттирганди. Шунингдек, олий ўқув юртига кирувчи абитуриентлар учун ёзилган “Ўзбек тили” қўлланмасининг ҳам талабаликка қабул қилинишимизга катта фойдаси теккан деб ёзади, Термиз давлат педагогика институтининг 3-курс талабаси Нафосат Сайфиддинова. Бу фикрни талаба бежизга айтаётган эмас. Чунки устоз ҳар бир адабий ҳодиса ёки асар устида ўз билимини ўзгалардан аямайди, эринмай баҳам кўради: камтарлиги устига бундай сифатнинг мужассамлиги сабабли мухлислар, шогирдлар, илм толиблари, қаерда бўлмасин, гул атрофида ғужгон ўйнаган асаларилардек, домланинг атрофида ўралашади, тортиниб, қисиниб, қимтиниб турмай савол-жавобга тутишгани, тутишган...

Бекпўлат домла билан дўстона ўтиришимиз, суҳбатларимиз, албатта, илмий йўналишларда бўлади. Бир сафарги суҳбатимиз ўрта мактабларнинг ўқувчиларига ўргатилаётган дарсликлар, мавзулар ва уларнинг онгига сингдирилиши борасида бўлди. Домла ўз фикрини шундай давом эттирди: “Тилнинг барча томонлари (талаффуз, фонетика, лексика, грамматика, сўз ясалиши)ни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганиш она тилини ўрганишдаги етакчи тамойил бўлиб, уни амалга ошириш мураккаб, ривожланувчан, ўзаро боғланган муҳим томонларга эга бўлган ҳодиса сифатида англаб етишлари учун илмий асос яратади. Тилнинг моҳиятини бундай идрок этиш ҳодисаларнинг ривожланувчанлиги ўзаро боғланган қисмлардан тузилишини тушунишга замин ҳозирлайди.

Мактабда ўқув предмети сифатида тилни ўрганиш тизими тилнинг барча томонларини, яъни фонетикаси, лексикаси, сўз ясалиши ва грамматикасининг ўзаро ички боғланишларига ҳам асосланади. Айниқса, мактабларда она тилини ўргатишнинг мазмуни жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида давлатимизнинг мактаб олдига қўйган вазифасига мосланган. Бу вазифа ўқув предмети сифатида ўзбек тилининг ўзига хос хусусияти бўлиб, ўқувчини шахс сифатида шакллантиришга йўналтирилган умумтаълим вазифалари билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади”.

Яна домла қўшимча қилади, она тили дарси, аввало, ўқувчилар нутқ ва тафаккурини ўстириш дарсидир. Она тили дарслари ижтимоий-фойдали бўлиши учун ўқувчиларда ўз фикрини грамматик тўғри, услубий аниқ, изчил ифодалаш ва бошқалар фикрини бера олиш кўникмасини шакллантиришга қаратилиши лозим. Гапни грамматик жиҳатдан тўғри қуриш малакалари, фикрни турли нутқ услубларида тўғри ихчам, равон, тушунарли баён қилиш кўникмалари кабиларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилишга тўғри келади.

Эътибор қилинг, ўрта мактаб ўқувчилар нутқининг кўрсатгичларидан бири унинг сўз бойлигидир. Педагогик адабиётларда берилган илмий маълумотларга қараганда, 2 ёшли болалар 30 дан 100 гача, 4 ёшли болалар 1000 дан 4000 гача , 7 ёшли болалар 3000 дан 7000 гача, 10-11 ёшли болалар 8000 дан 15000 гача, 14-15 ёшдагилар 11000 дан 18000 гача сўзларни билиши лозим. Афсуски, она тили машғулотларида фикрни оғзаки ва ёзма шаклда баён қилиш зарурияти туғилганда, ўқувчиларда сўз қашшоқлиги дарров сезилиб қолади” дея куюнчаклик билан фикр билдиради.

Профессорнинг гапида жон бор. Ҳозирги мактаб ўқувчиларининг сўз бойлигидан қашшоқлиги ҳам айни ҳақиқат. Тўғри, оғзаки ва ёзма нутққа эътибор сусайиб бормоқда.

Шу ўринда Юсуф хос Ҳожибнинг фикрини келтириб ўтамиз: “Билим, заковат соҳиби бўлишнинг асосий калити тилдир. Тил туфайли киши ўз илми, ақл-идроки, заковатига жило беради, фикрини равшан қилади. Тил, сўз кишининг қадр-қимматини оширади, улуғликка элтади. Аммо сўзни ўйлаб, билиб, кези келгандагина сўзлаш керак. Шундагина тил ва сўзнинг нафи жуда катта бўлади. Ўйламай сўзланса, сўз киши қадрини туширади, уни эътибордан қолдиради. Шунинг учун оз, лекин соз сўзлаш даркор”.

Домла ёзма нутқни ўргатиш методикасига ҳам ўз фикрларини баён этиб ўтади: оғзаки нутққа қараганда анча мураккаб жараён саналади. Чунки у ўқувчилардан грамматик ва мазмун жиҳатдан тўғри жумла қуришни, ҳар бир сўзни ўз ўрнида тўғри қўллашни, фикрни ихчам изчил, ифодали, услуб жиҳатдан содда ва равон ифодалашни, баён қилинган фикрлар асосида хулосалар чиқаришни талаб қилади. Шу сабабли нутқнинг бу тури анча кескин ва мурукkаб кечади. Она тили машғулотларида шундай ҳолатни вужудга келтириш лозимки, ўқувчи яратган матнидан қониқиш ҳосил қилсин. Шунда ўқувчи ўз нутқини такомиллаштириб боришга илҳом бахш этади.

Кўпчилик ўқувчилар ижодий фикрлаш, фикр маҳсулини оғзаки ва ёзма равишда тўғри ифодалашга қийналадилар; ўзбек адабий тилининг бой имкониятларини нутқий жараёнларда қўллай олмайдилар. Бунинг сабабларини аниқлаш учун болаларнинг нутқий тараққиётини белгиловчи омиллар; уларнинг сўз бойлиги, сўз ва сўз бирикмларидан гапда ўринли фойдаланиш маҳоратини алоҳида таҳлил қилишга тўғри келади”, дея фикрини хулосалайди.

Шуни алоҳида такидлаш лозимки, сўз санъати билан шуғуланувчи кишилар, айниқса, инсон таълим-тарбияси учун масъул бўлган муаллимлар ифодали нутқ маҳоратини пухта эгаллаган бўлишлари зарур. Хақиқаттан ҳам ўқитувчининг бутун сиймоси хатти-ҳаракатларидан тортиб, гапириш услубигача ёш ва тажрибасиз тақлидчан ўқувчи учун жонли намуна ҳисобланади. Донишмандлар наздида инсон сўзи билан танилади ахлоқи билан мақталади. Бинобарин, ёш авлоднинг шахс сифатида камол топишида муҳим рол ўйновчи муаллимнинг равон ва ифодали нутқи гўзал ахлоқи беқиёс ибрат намунаси булиб хизмат қилади.

Дарҳақиқат, ифодали нутқ воситаларини пухта ўзлаштириш, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганиш орқалигина ифодали ўқишда маълум натижаларга эришиш мумкин. Ифодали ўқиш инсонда туйғу ва кайфиятлар ҳосил қилади, аниқроғи, воқеликнинг ҳис-туйғулари қиёфасини яратади.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда шуни айтишимиз жоизки, ҳар бир мактаб ўқувчиси бошланғич синф давриданоқ бадиий адабиёти ва ўз она тилини пухта эгалласа, шубҳасиз, адабиётимиз боқий яшайди. Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг “Адабиёт яшаса, миллат яшайди” ибораси негизида ҳам мана шу долзарб масала ётганини англаш қийинмас.

Олим ўз устозларининг ишларини собитқадамлик билан давом эттириб, тилшунослигимизда нисбатан ёш ва навқирон соҳалар ҳисобланган “Ўзбек тили услубияти”, “Нутқ одоби ва маданияти”, “Бадиий асар тили ва услуби” фанларининг ривожига катта ҳисса қўшиб келмоқда. Устоз томонидан яратилган ҳар қандай илмий тадқиқот ишларини кўздан кечирар экансиз, унинг ўз тилини ҳаддан ортиқ суйиши, ардоқлашининг гувоҳи бўласиз. (**Суюн Каримов,** СамДУ филология фанлари доктори, **Азамат Пардаев,** СамДУ Ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири, филология фанлари доктори, **Шавкат Маҳмадиев,** СамДУ, Филология фанлари номзоди, доцентлари эътирофларига қўшилган ҳолда фикрларимизга ҳозирча якун ясаймиз).

Resume. The given article is dedicated to the scientific and creative activity of Professor Bekpulat Umurkulov. It mentions the achievements of the hero of the article, respect for his teachers, kindness to his students, and loyalty to his friends.

The difficulties and joyous achievements of the professor in the path of science, his honors in the path of science are highlighted, and information about textbooks, monographs, and manuals, articles written by the scientist is also included. Besides, the analysis of the scientist’s 1st, 2nd and 3rd books are presented, as well as reviews and comments on the scientist’s works are also given.

Резюме. Данная статья посвящена научной и творческой деятельности профессора Бекполата Умуркулова. В статье упоминаются его достижения, отмечены его почтение к учителям, доброта к ученикам и верность друзьям. Освещаются трудности и радостные достижения профессора на научном поприще, а также имеются сведения о его учебниках, монографиях, научных статьях, принадлежащих перу ученого.В статье также представлен анализ 1,2,3 частей книг ученого, а также даны рецензии и комментарии к его работам.